Universitat de Girona

Facultat de Lletres

La comunitat jueva de la ciutat de Girona (s. IX-XV)

Una aproximació historiogràfica

ALBA PÉREZ ÁLVAREZ

HISTÒRIA- TREBALL FINAL DE GRAU

TUTOR: PERE ORTI GOST

1/09/2015

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ 3

ELS ESTUDIS INICIALS (1870-1919) 7

SEGONA ETAPA (1929-1960) 21

TERCERA ETAPA (1963-1987) 35

ELS ESTUDIS RECENTS (1988-2014) 56

CONCLUSIÓ 70

BIBLIOGRAFIA 73

INTRODUCCIÓ

L'any 1492 la comunitat jueva de Girona era expulsada de la ciutat, seguint el decret dictat pels Reis Catòlics el març d'aquell mateix any, on s'ordenava l'exili de tots els jueus residents a la península. En abandonar Girona, l'aljama jueva deixava enrere més de cinc cents anys d'història.

Els primers indicis d'una comunitat jueva establerta a Girona es remunten al segle XI- encara que hi ha evidències que aquesta ja portava temps assentada en la ciutat, des de finals del segle IX o fins i tot en dates anteriors-.[1] Un document de l'any 1160 és el primer que menciona la paraula call, que serveix per referir-se a l'espai geogràfic que ocupaven els jueus dins de la ciutat.[2] En temps anteriors havien viscut dispersos entre cristians, i a partir d'aquest segle comencen a concentrar-se a l'actual carrer de la Força- anomenat en època medieval carrer Major del Call- a la part baixa de la ciutat.[3] El call es configura al voltant d'aquest carrer durant tota la seva existència, però els seus límits fluctuen al llarg del temps, expandint-se i reduint-se segons la demografia jueva. [4] En el seu moment de màxim esplendor, els habitatges jueus traspassaren els límits del call.[5] Dins d'aquest, els jueus comptaven amb els equipaments necessaris per la seva vida d'acord amb els seus preceptes religiosos: sinagogues- almenys s'han documentat tres, que es succeeixen al llarg del temps- escoles, banys, carnisseries i forns de pa- que elaboraven els aliments seguint els preceptes *kosher*- i fora de la ciutat un cementiri propi.[6]

Al temps que es configuren els límits geogràfics de la comunitat, ho fa també l'aljama, nom amb el qual es designa la unitat jurídica i administrativa interna de la comunitat jueva.[7] El segle XII l'aljama està regulada per un batlle jueu, que la regeix segons les disposicions del monarca, a qui responia directament- ja que posseïa en propietat les aljames jueves i en recaptava tribut-.[8] Amb el temps es dóna als jueus la capacitat de disposar de prohoms, que dirimien causes jurídiques, en primer lloc només causes civils entre jueus i més tard amb capacitat de jutjar causes entre jueus i cristians, així com perseguir actes delictius.[9] Amb el temps també

[1] CANAL, Eduard, CANAL, Josep, NOLLA, Josep Maria i SAGRERA, Jordi: *La Forma urbana del call de Girona,* ed. Ajuntament de Girona, Girona, 2006, pàgs. 8-10.
[2] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1995, pàg. 23.
[3] CANAL, Eduard, CANAL, Josep, NOLLA, Josep Maria i SAGRERA, Jordi: *La Forma urbana del call de Girona,* pàg. 18.
[4] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona*, pàg. 27. Es considera que l'espai que va ser el call es troba avui delimitat pels actuals carrers Miquel Oliva, la travessia Lluis Batlle, carrer de la Claveria i la plaça de la Catedral. S'ha de notar, però, que la configuració dels barris que van formar part del call ha canviat molt des dels segles en que aquest va estar habitat pels jueus fins l'actualitat.
[5] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 43.
[6] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 45.
[7] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 43.
[8] RIERA I SANS, Jaume: *La comunitat de jueus de Girona i la seva organització (segles XII-XV)*, a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed.Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 13-20.
[9] RIERA I SANS, Jaume: *La comunitat de jueus de Girona i la seva organització*... pàgs. 19-20.

podran dictar ordinacions, estatuts, prohibicions o manaments propis.[10] Durant el segle XIV, les aljames les regirà un consell, que concentrava el poder intern de la comunitat, i designava els càrrecs necessaris per administrar-la- secretaris, talladors, etc-[11] fins la introducció de la pràctica de la insaculació, o l'elecció a sorts.

Les activitats a les quals es dedicaren els jueus dins de la ciutat són difícils de conèixer, degut a la manca de documentació referent a altre activitat que no fos el préstec, que en molts dels casos no era l'ocupació principal dels jueus, sinó una activitat secundaria que es compaginava amb altres feines, com l'artesania, el comerç i càrrecs públics.[12] No és estrany, però, que hi hagi abundància de documentació que faci referència als préstecs, ja que aquest normalment es realitzaven entre jueus i cristians.

Durant el segle XIII l'aljama viurà una etapa d'esplendor, tant social com econòmica, que la portarà a ser la comunitat més important de la diòcesis. És l'època del cercle cabalista gironí i de les grans personalitats com Mossé Ben Nahman, o Messhullam ben Selemó de Piera.[13] Però en el segle XIV el call jueu inicia un inexorable procés de decadència. Les mesures per evitar la usura jueva i la gran pressió fiscal per part dels monarques es citen com algunes de les causes.[14] La tensió entre jueus i cristians augmentà en aquest segle- si bé les relacions entre jueus i cristians gironins gairebé sempre havien estat pacífiques- i finalment esclatà en una sèrie d'avalots en contra dels jueus, el més rellevant dels quals succeí l'any 1391. Encara que no acabà amb la comunitat, si que va significar nombroses conversions, morts i emigracions que en reduïren la demografia.[15] En els anys posteriors, es procediria al tancament progressiu del call. Encara que les ordinacions que manaven els jueus recloure's dins dels límits del seu barri- sobretot durant les festivitats religioses cristianes, moment en que les tensions entre les dues comunitats podien derivar en atacs contra els jueus- havien estat emeses amb constància al llarg dels segles, és a partir del segle XV quan es fa efectiva la segregació entre jueus i cristians. S'ordena el tancament de finestres i portes del call que donin a carrers cristians i es compren les cases de jueus que es troben fora dels límits tancats que es volien traçar.[16] Enmig d'aquesta decadència es produeix l'edicte d'expulsió, i l'any 1492 els jueus marxen de la ciutat, havent venut o donat a cristians les seves possessions, on s'incloïen cases privades i els equipaments públics de l'aljama.[17]

Deixaven, com s'ha dit al principi d'aquesta introducció, cinc cents anys d'història, i més important encara, cinc cents anys de documentació, recollida en els diferents arxius de la ciutat. Aquesta documentació, que avui es pot trobar en les sèries de l'Arxiu Històric de Girona i l'Arxiu Diocesà, ha constituït al llarg dels anys les fonts per a l'estudi de la comunitat jueva

---

[10] RIERA I SANS, Jaume: *La comunitat de jueus de Girona i la seva organització...* pàg. 22.
[11] RIERA I SANS, Jaume: *La comunitat de jueus de Girona i la seva organització...* pàg.24.
[12] ROMANO, David: *Els jueus de Girona al segle XII-XIII,* a "Mossé ben Nahman i el seu temps: simposi commemoratiu del viutè centenari del seu naixement. 1194-1994", ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1994, pàgs. 34-36.
[13] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 64
[14] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 39.
[15] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 87.
[16] CANAL, Eduard, CANAL, Josep, NOLLA, Josep Maria i SAGRERA, Jordi: *La Forma urbana del call de Girona,* pàgs. 38-42.
[17] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 106.

gironina per part d'aquells historiadors, eclesiàstics, arxivers o simples entusiastes que han dedicat unes pàgines a aquesta comunitat. La historiografia sobre els jueus gironins és el tema d'aquest treball, que busca analitzar les publicacions sobre els jueus de la ciutat des de inicis del segle XIX fins als nostres dies, per tal de saber quins temes han estat tractats, quines fonts han estat les estudiades, amb quins corrents historiogràfics es podien relacionar aquests estudis i fins on arriba el nostre coneixement actual, després de cent quaranta quatre anys d'estudis sobre aquest col·lectiu a la nostra ciutat.

Els estudis escollits per resoldre aquestes qüestions han respost a una sèrie de criteris: en primer lloc, hem tractat exclusivament els jueus de Girona. Per tant s'han descartat les obres generals- ja que el bagatge d'obres hauria resultat massa extens, i a més en molt dels casos són obres de poca rellevància per el tema historiogràfic que ens ocupa-.[18] En segon lloc, ser obres acadèmiques, estudis dels jueus gironins apareguts en publicacions acadèmiques, i que per tant no siguin fonamentalment divulgatives.[19]

Després d'haver analitzat aquests estudis, hem dividit el nostre treball en quatre etapes, per les raons que donem a continuació.

La primera etapa, que acotem entre l'any 1870 i 1919, es correspon als primers anys d'estudis dels jueus gironins, realitzats per una sèrie d'intel·lectuals lligats al moviment de la Renaixença catalana, que es preocupen de redescobrir el passat jueu alhora que també redescobreixen la història de la ciutat de Girona. Els dos autors rellevants d'aquesta etapa seran els eclesiàstics Enrique Claudio Girbal- que escriurà la primera monografia dedicada al call- i Fidel Fita. Ells produiran la majoria de les obres, en general petits articles sobre la troballa de documentació o de restes arqueològiques.

La segona etapa comença l'any 1929 i acaba l'any 1960. Les obres que es comprenen en aquesta seran produïdes per una nova generació d'estudiosos, entre els quals destaquen Josep Maria Millàs Vallicrosa i Lluís Batlle. Aquests historiadors, formats a la universitat, mantindran els estudis sobre els jueus de Girona- i de Catalunya i Espanya en general- vius a través d'institucions com l'Escola d'Estudis Hebraics i l'Institut d'Estudis Gironins, en la difícil etapa de la historiografia franquista. Tot i això, el seu treball es manté molt semblant al que feien els estudiosos de l'etapa anterior, això és, articles sobre la descoberta de documentació inèdita.

La tercera etapa- que situem entre l'any 1963 i l'any 1987- l'hem tractat separadament de l'anterior no perquè hi hagi un gran canvi en la historiografia, sinó perquè els autors que havien estat els màxims exponents de l'anterior donen lloc a altres. Jaume Marquès Casanovas en especial serà qui produirà més obres durant aquesta etapa, en la qual també trobem a Enric Mirambell i Josep Calzada. A finals de 1970 i durant la dècada de 1980 es produeix un autèntic canvi, quan l'Ajuntament de Girona es proposa rehabilitar les estructures del call i dotar-lo d'institucions dedicades a l'estudi de la seva història.

---

[18] S'ha volgut fer una excepció amb *Els jueus a Catalunya*, de Carles Rahola, que dedica quatre capítols als jueus gironins, que constitueixen una síntesis del que es sabia en el moment de la publicació de la seva obra- 1929- sobre els jueus de Girona. Vegeu pàgina 21.

[19] De nou es fa una excepció en el que es refereix a les dues guies del call jueu, que es poden considerar obres divulgatives, però que són escrites amb una extensa bibliografia acadèmica, i a més tenen importància dins el context historiogràfic del call en que van ser escrites. Vegeu pàgines 47 i 60.

Així arribaríem a la quarta etapa, que engloba des de l'any 1988 fins el passat any 2014. És una etapa en que les obres sobre el call jueu no deixen de produir-se, gràcies a la llavor del Patronat del Call, l'Institut d'Estudis Nahmànides i publicacions com la col·lecció *Girona Judaica*, així com els nombrosos congressos i simposis que han servit perquè en aquesta etapa trobem una gran sèrie d'autors interessats per estudiar als jueus de Girona, d'una manera molt diferent al que es feia en les etapes anteriors.

ELS ESTUDIS INICIALS (1870-1919)

Els estudis dedicats exclusivament a la història dels jueus comencen a Catalunya[20] durant segle XIX, essent el primer *Memoria histórica de los judíos en Manresa* de José María de Mas i Casas, publicat l'any 1836. Abans d'això, no hi ha cap obra de rellevància.[21] El context d'aquests primers estudis és l'emergència de la historiografia local, lligada al moviment de la Renaixença. I es que aquest moviment, decidit a recuperar el passat català, centrà part de la seva atenció en l'estudi de la història de les localitats catalanes, com a part del procés per reconstruir el passat nacional.[22] Història d'unes localitats de les quals els jueus en foren part, com fàcilment poden comprovar els estudiosos que descobreixen- o redescobreixen- en el curs de les seves investigacions documentació referent als jueus als arxius locals, fins aquell moment en gran part oblidats.[23] De l'any 1836 al 1864, les escasses obres publicades sobre els jueus catalans són sobretot estudis locals sobre Mallorca o Barcelona,[24] dedicats gairebé sempre a la publicació de notícies sobre la troballa de noves fonts documentals o arqueològiques relacionades amb aquests. De tant en tant trobem algun estudis històrics, on impera una visió a vegades tòpica o fins i tot antisemita,[25] i que en qualsevol cas s'interessen per ells sempre en un intent de definir que havia aportat aquesta comunitat a la història de la ciutat.

A Girona, com a altres localitats, la història dels jueus comença al mateix temps que apareixen una sèrie d'intel·lectuals que es preocupen per estudiar la història de la ciutat de Girona. Aquests estudiosos no només es crearan entitats destinades a la protecció del patrimoni històric i arqueòlogic que ara ells estan redescobrint- com la Comissió de Monuments, fundada l'any 1847, en principi destinada a conservar els edificis religiosos de Girona, dels

[20] A la resta d'Espanya, els estudis sobre els jueus comencen amb la historiografia liberal, que duu a terme un procés de recuperació de la història dels jueus a la península, sempre en un intent de definir el paper d'aquesta comunitat en la formació de la nacionalitat espanyola. L'aportació més important d'aquesta etapa a la historiografia jueva espanyola seran les obres de José Amador de los Ríos, *Estudios históricos, políticos y literarios sobre los judíos de España*- publicada l'any 1848- i *Historia social, politica y religiosa de los judíos de España y Portugal*- de l'any 1875-, obres de referència per a l'estudi dels jueus hispans. Més oblidada, però també important, és l'obra de Adolfo Castro y Rossi *Historia de los judíos en España desde los tiempos remotos de su establecimiento hasta principios del presente siglo*, publicada l'any 1847. Ambdós autors fan, però, una història centrada en l'antiga Castella, obviant els altres territoris, cosa que els hi seria recriminada per autors catalans com Girbal. LÓPEZ VELA, Roberto: *Judíos, fanatismo y decadencia. Amador de los Ríos y la interpretación de la Historia Nacional en 1848*, a "Manuscrits", 17 (1999), pàg. 70.

[21] Tal i com explica Jaume Riera i Sans "Anteriorment a 1836, no trobo que s'hagi imprès al nostre país cap obra que dediqués pàgines seguides, amb títol propi, a exposar els avatars generals o particulars dels jueus catalans" RIERA I SANS, Jaume a *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1836-1928,* a "Calls" 3 (1987), pàg. 103.

[22] SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana*, ed. Enciclopèdia catalana, Barcelona, 2003, pàg. 645.

[23] PUIG I OLIVER, Jaume de: *La "Revista de Gerona" i la seva contribució als textos catalans antics,* a "Arxiu de Textos Catalans Antics", 7/8 (1988), pàg. 305.

[24] RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1836-1928,* pàgs. 104-105.

[25] RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1836-1928,* pàgs. 104-105.

quals els ordres havien estat exclaustrats a causa de la desamortització, i que més endavant fundà el Museu Provincial de la ciutat-[26] sinó que també s'encarregaran de difondre la història i la cultura gironina a través d'entitats com L'Associació Literària, responsable de publicacions com la *Revista de Girona*- el primer número de la qual es va publicar l'any 1876- i *Certamen de l'Associació Literària*,[27] dedicades a aquest objectiu.

Entre aquests homes dedicats a l'estudi del passat de Girona trobem Enrique Claudio Girbal i Nadal (1839-1896), potser la figura més important d'aquesta primera etapa d'historiografia local. Aquest clergue erudit- molts dels historiadors locals seran eclesiàstics-[28] era membre de l' Acadèmia de la Historia i de les Bones Lletres de Barcelona, on es relacionà estretament amb els cercles renaixentistes, la influència dels quals es nota en la seva bibliografia.[29] Va concentrar el gruix d'aquesta obra en temes sobre Girona, on s'encarregà a més de promoure l'esperit renaixentista. Com a funcionari de la Diputació Provincial, va treballar als arxius de la ciutat, procurant per la seva bona conservació, i va investigar els seus fons- especialment el fons de l'Hospici i la Pia Almoina de Girona-.[30] Fruit d'aquest treball l'any 1864 va publicar a la revista *El Eco de Gerona* - entre els números del mes de març i abril- una sèrie d'articles sobre notícies dels jueus de Girona que havia anat trobant, anomenats *Gerona. Recuerdos historicos. judíos de esta ciudad*.[31] L'any 1870 recolliria aquests articles per composar- juntament amb nova informació- la seva monografia *Los judíos en Gerona. Colección de noticias históricas referentes a los de esta localidad, hasta la época de su espulsión de los dominios españoles*. [32]

Aquesta obra no és, com el propi autor indica "*la historia completa de los Judíos en Gerona en la Edad Media. Ni nuestros humildes conocimientos lo permiten, ni aun á consentirnóslo* [sic] *nos hubiera sido dado acometer tarea tan árdua* [sic], *atendiendo el estado lastimoso en que se encuentran nuestros archivos [...]".* [33] L'objectiu de l'obra era publicar diversos documents sobre jueus, molts d'ells inèdits, i donar "*materiales para que el escritor afortunado que algún día pueda emprender y llevar á* [sic] *cabo el monumento histórico-literario digno de esta renombrada Ciudad […] y alguno las utilice para escribir en su día, con otros materiales de la misma índole, un trabajo completo*".[34] Durant molt anys, però, aquesta monografia va ser

[26]ALBERCH I FUGUERAS, Ramon: *Arxius i arxivística a les comarques gironines*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 34 (1994), pàg. 533.
[27] PUJOL, Enric: *La historiografia* , a "Revista de Girona", 200 (2000), pàg. 288.
[28] Eclesiàstics que treballen conservant el patrimoni local, sobretot els arxius. SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana*, pàg. 465.
[29] MIRAMBELL I BELLOC, Enrique: *Enrique Claudio Girbal y Nadal*, a "Revista de Girona, 32 (1965), pàg. 30.
[30] MIRAMBELL, Enrique: *Enrique Claudio Girbal y Nadal*, pàg. 30.
[31] GIRBAL, Enrique Claudio: *Gerona. Recuerdos históricos: judíos de esta ciudad* a "El Eco de Gerona", 18 (13 març 1864), pàgs. 3-6, 19 (15 març 1864), pàgs. 3-6, 20 (17 març 1864), pàgs. 3-6, 24 (27 març 1864) pàgs. 3-5, 26 (31 març 1864), pàgs. 5-8, 27 (3 abril 1864) pàgs. 3-4
[32] GIRBAL, Enrique Claudio: *Los Judíos en Gerona : colección de noticias históricas referentes a los de esta localidad, hasta la época de su espulsion de los dominios españoles*, Impr. de Gerardo Cumané, Girona, 1870.
[33] GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...*pàg.6
[34] GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...*pàg.7

l'única que va tractar la història dels jueus en conjunt, sense ser un estudi centrat en un sol aspecte temàtic o cronològic. [35]

També hi ha en la monografia una finalitat més acord amb el moviment renaixentista del moment, ja que no es tracta només de transmetre públic acadèmic la coneixença d'aquests documents sobre jueus, sinó de publicar documents sobre jueus *catalans*, persones que van formar part de la Catalunya i la Girona medieval, com explica el propi Girbal a la introducció d'aquesta: "*En nuestros favoritos trabajos de investigar en los archivos y bibliotecas de la misma* [ciutat de Girona] *sobre el pasado de sus grandes recuerdos, hemos ido tropezando, buscando á ventura, con un caudal interesante de noticias de los descendientes del pueblo de Dios que, creyendo prestar un servicio a la historia pátria, no vacilamos desde luego en darlas á la prensa […] creemos muy oportuna la publicación de estos ligeros apuntes, por si en algo pueden contribuir a la* [història] *de la Catalunya en general y en particular a la de esta Ciudad".*[36]

El cos del treball consisteix, com ja hem dit, en la recopilació de notícies- documents relacionats amb els jueus gironins que es resumeixen breument, explicant les informacions més importants que aporten, que s'ordenen en una cronologia que va des del segle XII al XV.[37] Els documents són de diversa tipologia: disputes religioses, cartes dels monarques referides a l'aljama, ordinacions, vendes, conversions... De la majoria de notícies només en dóna el comentari. Alguns documents són transcrits i hi ha també algunes traduccions.[38] Gran part dels documents provenen de l'Arxiu Municipal.[39]

A l'obra també es fa un intent de delimitar geogràficament el call- a través dels documents estudiats- identificant algunes de les antigues cases jueves amb els seus edificis actuals- inclosa la sinagoga, que situa a la casa número 5 del llavors anomenat carrer de les Dones,[40] una

---

[35] Entre els autors que destaquen a Girbal com l'únic historiador que havia estudiat la història en conjunt del call, vegeu ROMANO, David: *Per una historia de la Girona jueva*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1988, pàg. 9 i SOBREQUES VIDAL, Santiago: *Familias hebreas gerundenses, Los Zabarra y los Caravita*, a "Annales del Instituto de Estudios Gerundenses", 2 (1947), pàg. 68.

[36] L'autor també aprofita aquest discurs per arremetre en contra dels crítics dels historiadors renaixentistes: *"al estudio de cuya historia venimos dedicando un ferviente culto (quizás tachado de fanático por algunos en cuyo corazón se haya amortiguado la llama sagrada del verdadero patriotismo)"*. GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...* pàgs. 6-8.

[37] Encara que el segle XII és un només un breu apartat, ja que no va poder trobar masses notícies relacionades amb aquest segle- només algunes referents a personatges importants del call. El treball en sí comença a l'apartat del segle XIII. GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...* pàg. 10.

[38] L'obra té també un apèndix documental compost per documents reials i papals- dels quals parla en la seva obra- extrets de l'Arxiu Municipal, de l'Arxiu de la Cúria Episcopal- avui Arxiu Diocesà- i de l'obra *La España Sagrada* de Enrique Flórez. GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...* pàgs. 65-84.

[39] Si bé només en alguns casos es diu on es troba el document. A vegades també tracta documents que han aparegut abans en altres obres. Llavors diu l'obra que els va publicar, però no dóna la localització real del document. És el cas, per exemple, d'una noticia referent als avalots de 1348, a la que fa referència Juan Cortada a la seva *Historia de España*- però que segons diu Girbal ell no ha estat capaç de trobar a cap arxiu de la ciutat-. GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...* pàg. 21.

[40] Girbal no va ser el primer en parlar de la sinagoga de Girona. Altres abans que ell van intentar localitzar-la. Roig i Gelpí la situà al Carrer de la Força- sense donar més detalls- i Suplici Ponci la va situar a la casa del canonge del seu temps Pere Coderc. MARQUÈS CASANOVAS, *Jaume: Casals de Girona (IV)*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1984, pàg. 107.

qüestió que més tard seria objecte de molts estudis-.[41] També es parla, com a últim apartat de la monografia, del cementiri jueu de Montjuic, on durant unes obres dutes a terme uns anys abans de la publicació del llibre de Girbal havien estat trobades làpides hebrees i restes humanes.[42] Fa un resum de l'etimologia del nom Montjuic i esmenta diverses de les làpides trobades, dues de les quals descriu i transcriu. També es tradueixen les làpides, però les traduccions no van ser fetes per Girbal mateix- que només tenia coneixements de llatí- sinó pel catedràtic de llengua hebrea en la Universitat de Barcelona, Mariano Viscasillas, en col·laboració amb Pio Pi Vidal.[43]

Encara que l'obra intenta mantenir un to parcial i acadèmic, a vegades cau en la conjetura, i no totes les informacions que dóna com a definitives ho són, com s'ha demostrat en estudis posteriors.[44] L'obra tanmateix conté errors. Un d'ells va ser la traducció de les làpides hebraiques, que van ser mal interpretades. Aquell mateix any, potser assabentat d'aquestes traduccions incorrectes, Girbal envià la transcripció d'aquestes làpides per carta al sacerdot Fidel Fita i Colomer (1835-1917).[45] Fita era paleògraf i medievalista. Gran coneixedor de la llengua hebrea- va ser catedràtic d'hebreu a Lleó i professor també d'hebreu a la Casa Major de Loyola-[46] era considerat un dels màxims estudiosos de l'epigrafia hebrea de Catalunya i Espanya,[47] i per tant la persona ideal per resoldre el problema de la monografia de Girbal, cosa que efectivament feu en la seva carta de resposta, on va corregir els errors d'aquesta traducció.

Això va iniciar la correspondència entre aquest i Fita-[48] que duraria almenys fins l'any 1874-[49] i que seria publicada per Girbal mateix a la *Revista Histórica Latina.*[50]

---

[41] Els estudis de Jaume Marquès Casanovas, Josep Calzada i Oliveras, Maria de los Angeles Masià... dels quals parlarem més endavant.

[42] Les làpides van ser trobades en el context de les obres per vies del tren que anava a França. El primer en parlar d'una làpida de Montjuic hauria estat Jerónimo Pujades en la seva *Cronica General del Principado de Cataluña*, encara que de forma molt breu. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i CANTERA, Francisco: *Las inscripciones hebraicas de Gerona*, a "Las inscripciones hebraicas de España", ed. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1956, pàg. 232

[43] GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...* pàg. 62.

[44] Un exemple molt evident d'això és el relat que fa dels avalots de 1391: *"entraron en tropel en la juderia o call judaico y arremetiendo sin pasión ni piedad alguna contra los infelices hebreos, les degollaron bárbaramente, robando y saqueando las casas de aquellos desventurados"* investigacions posteriors- sobretot la de Jaume Riera i Sans- han demostrat que la brutalitat descrita per Girbal és una exageració. GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...* pàg. 23.

[45] Tal i com es desprèn a una de les cartes de Fita, datada de novembre de l'any 1870, on Fita diu que ha revisat la traducció en resposta *"a su fina invitación*". FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona* , a "Revista Histórica Latina", 1 (1874), pàg. 1

[46]PEIRÓ MARTÍN, Ignacio i PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*, ed. Akal, Madrid, 2000, pàg. 254.

[47]Les seves obres sobre epigrafia gironina van ser només una part d'un *corpus* que té abast nacional. Va dedicar també estudis a epigrafia descoberta a Lleó, Sevilla, Segovia, Calatayud, La Coruña, etc. CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea*, ed. Real Academia de la Història, Gabinete de Antiguedades, Madrid, 2005, pàg. 21

[48] FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona.*

[49] Des del 1870 Fita vivia a Banyoles, però l'any 1874 es traslladà a Barcelona. Potser aquesta aturada de correspondència tindria a veure amb el fet que des d'aquest moment Fita es dedica gairebé en exclusivitat a treballar les troballes al Montjuic de Barcelona i als arxius d'aquesta ciutat. CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea,* pàg. 23.

Les cartes posteriors a la primera van ser motivades per l' interès que els dos autors sentien per la traducció de textos hebreus. Fita enviava a Girbal la transcripció i traducció de les noves làpides que s'anaven trobant a Montjuic, al Palau Sacosta,[51] o de manera fortuïta en altres indrets de la ciutat.[52]

En principi aquestes làpides es trobaven a causa de les obres al terreny de Montjuic- com mencionava Girbal a *Los judíos en Gerona*- però més endavant les troballes es realitzaren per iniciativa de Fita i Girbal, en comunió amb la Comissió de Monuments de Girona, de la qual els dos eren membres.[53] Així, Fita menciona en una carta- datada el gener de l'any 1873- que havia visitat al propietari de Montjuic per assegurar-se el permís per extreure les làpides: "*le enteré del resultado de mi entrevista con D. José Falgás, propietario del terreno de Montjuí, que debe ser el más fecundo en lápidas. Permite la extracción de cuantas allí se hallen para depositarlas en ese Museo Provincial; pero reservándose la propiedad de ellas*"[54] i més tard, en una carta datada de juliol del mateix any, diu que "*no en vano, á propuesta de V. [Girbal] acordamos por unanimidad que se registrase la montaña en la última sesion* [sic] *de la Comisión de Monumentos*".[55] En la mateixa carta Fita exposava la necessitat de fer una excavació a la muntanya, ja que creu que es trobaran gran quantitat de restes per estudiar "*Gerona nada tendría que envidiar á otras ciudades de España en este ramo naciente de ciencia epigráfica*".[56]

Les làpides eren dipositades al recentment creat Museu Provincial de Girona, del qual Girbal havia estat nombrat conservador,[57] i on va tenir cura que fossin adequadament guardades. Així

---

[50] A l'article s'especifica que és Girbal qui dóna les cartes per la seva publicació: "*la publicación de una série [sic] de cartas sobe las inscripciones hebreas de esta ciudad [...] no podrá menos que gustar y aprovechar a los lectores de esta "Revista". Así que incluyo con permiso de su autor dicha correspondencia [...] sírvase insertar estas líneas, por cuyo obsequio les anticipa las gracias el que es de vds. Muy affmo S.S. y amigo Enrique C. Girbal"*. L'autoria dels articles es considera de Fita, ja que són només les seves cartes dirigides a Girbal les que es publiquen. Tanmateix és possible que Fita estigués més implicat en la publicació de les cartes del que suggereix l'article, ja que la *Revista Histórica Latina* és una publicació barcelonina, i la data en la que apareix l'article coincideix amb el moment en que Fita es trasllada a aquesta ciutat. FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona*, pàgs. 1-5

[51] En aquell moment es tenia l'idea que a Girona podrien hi havia dos cementiris jueus, un a Montjuic i l'altre al terreny de Palau Sacosta- on també s'havien trobat làpides- perquè les restes trobades al Palau semblaven tipològicament molt diferents a les de Montjuic. Fita mateix la compartia, i a més a les seves cartes sovint intentava distingir si la làpida de la qual parlava provenia del cementiri de Montjuic o del de Sacosta. Aquesta idea ara porta temps desmentida, ja que s'ha demostrat que les làpides del Palau provenien de Montjuic, d'on van ser extretes i utilitzades com a material constructiu. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i CANTERA, Francisco: *Inscripciones hebraicas de Gerona*, pàgs. 231- 235.

[52] Les làpides hebrees van ser fetes servir també com a material constructiu a algunes cases de la ciutat. Fita, per exemple, menciona una trobada *"en la casa núm. 10 de la calle de Saccimor*". FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona*, pàg. 20.

[53] CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea,* pàg. 23.

[54] FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona*, pàg. 5.

[55] FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona*, pàg. 3.

[56] FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona*, pàg. 3.

[57] També va ser inspector d'antiguitats de Girona- del 1874 al 1896- i secretari de la Comissió de Monuments de Girona, REMENSAL, José, AGUILERA, Antonio i PONS, Lluís: *Comisión de antiguedades, de la Real Academia de la Historia- Cataluña: Catálogo e indices*, ed. Real Academia de la Historia, Madrid, 2000, pàg. 32.

doncs, Fita i Girbal no només feien un treball acadèmic, sinó que també van iniciar i promoure un treball arqueòlogic- encara que sense excavacions en regla- i de conservació del material.

La correspondència entre Fita i Girbal sobre les làpides s'atura l'any 1874- almenys, la que va ser publicada- i no es reprendria fins l'any 1880. Entre aquestes dates només es publica una única carta entre Girbal i Fita- sota el nom *Carta a Dr. Enrique Girbal, cronista de Gerona*-[58] que no tracta dels jueus de la ciutat de Girona, sinó dels de Castelló d'Empúries i la Bisbal.[59] L'any 1880 les noves cartes entre Fita i Girbal serien publicades a la *Revista de Ciències Historicas*, i de nou estarien centrades en la traducció de les lloses hebrees de Girona.[60]

A més d'aquestes dues publicacions de cartes, Fita va arribar a escriure una petit article sobre una inscripció hebrea gironina.[61]

Els estudis sobre les làpides de Fita són lingüístics i epigràfics, centrats en desvelar el significat dels textos de les làpides, i tot i que Fita fa uns quants comentaris sobre algunes informacions que donen les aquestes- sobre l'antroponímia dels noms jueus, els escrits religiosos que s'inscrivien sobre les làpides, la seva datació... etc- manca l'estudi d'altres característiques importants de les peces trobades.[62]

La monografia de Girbal no havia tingut ressò fora de Catalunya, com notava- i lamentava- Adolf Neubauer (1831-1907), bibliotecari d'Oxford que va escriure l'any 1872 una ressenya a la *Revue critique d'histoire et de littérature* [63] de la monografia de Girbal.[64] L' interès de Fita per els jueus gironins permetria, però, que aquest transcendissin fora de les publicacions catalanes i arribessin sobretot als estudiosos de la *Société des Études Juives,*[65] amb molts dels quals Fita mantenia una relació acadèmica i d'amistat.[66]

---

[58] FITA, Fidel: *Carta a Dr. Enrique Girbal, cronista de Gerona*, a "Revista de Literatura, Ciencias y Artes" volum 1 número 2 (octubre 1876), pàgs. 17-20. La *Revista de Literatura, Ciencias y Artes* era, de fet, la *Revista de Girona*, que durant el 1876 i 1877 es publica sota aquest nom.

[59]Parla de dos documents que es refereixen a aquestes aljames, provinents de l'Arxiu de la Cúria Episcopal de Girona. FITA, Fidel: *Carta a Dr. Enrique Girbal, cronista de Gerona,* pàg. 18.

[60] FITA, Fidel: *Epitafios hebreos,* a "Revista de Ciencias Históricas", 2 (1881), pàgs. 57-63.

[61]FITA, Fidel: *Miliario romano e inscripciones hebreas de Gerona*, a "Revista Histórica. Publicación mensual de Ciencias Históricas y Bellas Artes", 3 (1876), pàgs. 135- 138

[62] Com es diu a *Epigrafía Hebrea "su interés preferente por las cuestiones filológicas le impidió conceder importancia a los datos de tipo arqueologico o simplemente descriptivos de sus piezas, como era habitual en la mayoria de eruditos de su tiempo."* CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea*, pàg. 22.

[63] NEUBAUER, Adolf: *Los judíos en Gerona*, a "Revue Critique d'Histoire et de Littérature", 38 (21 setembre 1872), pàgs. 178-180.

[64] És una crítica elogiosa, si ve les últimes pàgines de la ressenya estan dedicades a criticar- duramentla traducció de les làpides hebrees que es publicaren en la monografia, de les quals dóna la traducció que ell creu correcta. A la segona carta enviada a Girbal per part de Fita, l'any 1872, aquest fa referència a Adolf Neubauer, que segons Fita va confirmar que les làpides estaven mal traduïdes *"enteramente mis apreciaciones [de Fita] sobre los epitafios hebreos que V. [Girbal] menciona en su Monografia".* Tot i això de la carta es desprèn que Fita no sentia massa simpatia per Neubauer, ja que aquest no només *"despiadamente trata a los hebreizantes españoles",* sinó que a més no va acabar de traduir bé una de les frases de la làpida. FITA, Fidel: *Lápidas Hebreas de Gerona*, pàg. 4

[65] Aquesta institució, fundada l'any 1880 per erudits jueus, buscava estudiar la societat jueva des del punt de vista històric i literari, amb publicacions estrictament científiques, seguint el model de l'escola historiogràfica alemanya, la *Wissenchaft des Judentums*. El fet de que fos fundada per jueus també va ser de gran importància, ja que aquest es van proposar allunyar la història jueva del que s'havia fet fins

Un d'ells fou Isidore Loeb (1839-1892),[67] erudit jueu, gran coneixedor de l'hebreu- igual que Fita – que l'any 1880 es va convertir en el primer director de la *Revue des Études Juives*, revista de la *Societé des Études Juives*, que ajudà a fundar. Potser a través de Fita, Loeb també va establir una relació acadèmica amb Girbal. Aquesta va permetre que els estudis sobre la història dels jueus de Girona sortissin de les publicacions catalanes quan Loeb va publicar l'any 1885 *Actes de vente hebreux originaires d'Espagne.*[68] Va ser Girbal qui va procurar a Loeb cinc fotografies dels documents escrits en hebraic- tots ells testimonis de donacions o vendes provinents de l'Arxiu de l'Hospici - que es tradueixen en l'article. A part de la transcripció i traducció, Loeb fa uns quants comentaris, sobretot relacionats amb la traducció de grafies hebrees. Loeb també procurà fer arribar a Girbal l'article, que aquest va publicar- traduït al castellà- a la *Revista de Girona*, amb algunes diferències.[69]

Loeb també va escriure l'any 1888 un petit article, *Une inscription hébraïque à Girone,* [70] sobre la troballa a Girona d'una inscripció en una llossa. Loeb va rebre una fotografia d'aquesta de nou de la mà de Girbal, que més tard s'encarregaria també de traduir l'article per la *Revista de Girona*.[71]

Loeb es va proposar en un moment donat- amb el suport de Fita- fer un *corpus* extens de totes les làpides i inscripcions trobades a Espanya, però la seva mort l'any 1892 va impedir el projecte, que seria més tard dut a terme per Moïse Schwab.[72] Schwab (1839-1918) era un erudit jueu, dedicat sobretot als estudis religiosos,[73] que l'any 1907 s'encarregaria d'escriure- amb molta col·laboració de Fita-[74] *Rapport sur les inscriptions hébraïques de L'Espagne*,[75] que

---

aleshores, això és, una història des del punt de vista cristià i sovint profundament antisemita. La *Société* estava molt centrada en la historia francesa, però en alguns casos es va acostar a la història dels jueus en altres països, com va ser el cas de Isidore Loeb, Schwab i els articles sobre Girona. STRENSKI, Ivan: *Durkheim and the jews of France*, ed. University of Chicago Press, Chicago, 2008, pàgs. 95-100.

[66] *"Loeb y otros en Francia siguieron atentamente el trabajo de Fita, y versiones en francés de sus descubrimientos aparecieron en la revista Revue des Études Juives. No hay duda que los artículos de Fita despertaron el interés de algunos investigadores judíos, como Loeb y otros, en la historia de los judíos españoles."* ROTH, Norman*: Algunos de los primeros hebraistas de España y sus influencias*, a "Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos", 38 (1989), pàg. 318.

[67] Loeb ja havia parlat dels jueus catalans abans en la seva obra *Hebriiische inschriften in Spanien,* que segons Jaume Riera i Sans era un comentari sobre les traduccions de Fita. RIERA I SANS, Jaume: *Estudis forasters sobre el judaisme català fins l''any 1929* , a "Calls", 4 (1990), pàg. 110.

[68] LOEB, Isidore: *Actes de vente hebreux originaires d'Espagne*, a "Revue des Études Juives", 10 (1885), pàgs. 108-122.

[69] A la versió original no només es tradueixen al francès els documents, sinó que també es transcriu el text en hebreu. En la versió espanyola que presenta la *Revista de Girona* els textos en hebreu no apareixen. A més, en la versió espanyola els textos apareixen en diferent ordre, i un s'atribueix a jueus de Girona, quan a la versió francesa es diu que es refereix a jueus de Castelló. LOEB, Isidore: *Documentos de venta hebreos procedentes de España*, a "Revista de Gerona", 8 (1884), pàg. 341.

[70] LOEB, Isidore: *Une Inscription hébraïque à Girone,* a "Revue des Études Juives", 17 (1888), pàgs. 149-151.

[71] Loeb no dóna al seu article la traducció d'aquesta inscripció, ja que la inscripció són versos de la Bíblia, i per tant creu que no calen traducció. Girbal si que tradueix la inscripció sencera a GIRBAL, Enrique Claudio: *Inscripción hebrea procedente de la sinagoga gerundense*, a "Revista de Gerona" 12 (1888), pàgs. 324-326. La traducció va ser feta, això si, per Loeb.

[72] CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea,* pàg. 25.

[73] CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea,* pàg. 24.

[74] Segons Jordi Casanovas, Fita podria haver produït l'obra ell mateix, però creia que era millor que fos publicada en francès, ja que a Espanya encara no es donava suficient atenció a l'epigrafia hebrea: *"nos*

contenia set làpides gironines- totes publicades anteriorment per Fita-.[76] Tanmateix Schwab va escriure un petit article l'any 1903, *Un acte de vente hébreu du XIVe siècle*,[77] sobre dues actes de venda trobades a Girona per un historiador francès durant la seva visita a Girona, les quals transcriu.[78]

Però a part d'aquestes contribucions, el gran gruix d'obres d'aquesta etapa dedicades als jueus de Girona van ser produït de Girbal. L'any 1876, coincidint amb la creació de la *Revista de Girona*, Fita animava per carta a Girbal a continuar amb la llavor de redescobrir la història jueva de Girona: "*Demuestra cuanto importa publicar datos sin cuento, relativos á la historia de las aljamas hebreas, inéditos ó esparcidos entre la lobreguez de nuestros ricos archivos catalanes [...] ahora que su Asociación Literaria [...] abre con su reciente Revista mensual tan bellos y dilatados horizontes en el campo de la gerundense historia, creo llegada la oportunidad de extender á toda la provincia los trabajos inaugurados por V. sobre los hebreos de la capital"*,[79] i precisament a això es dedicà Girbal. Els seus següents treballs seran petits articles apareguts a la *Revista de Girona*- amb la qual va col·laborar intensament-[80] dedicats sobretot a la publicació de documentació inèdita que va trobant en els arxius gironins. Aquests articles tenen com a tota finalitat donar a conèixer els documents- extrets del Arxiu de l' Hospici i de l'Arxiu Municipal- al públic, sense cap pretensió d'analitzar-los massa**.** Considera aquests articles una ampliació de la seva monografia, al ser documents recentment descoberts que per tant no apareixien en aquesta.[81]

L'any 1881, publica *Documentos inèditos de judíos gerundenses* [82] i *Un testamento hebreo en la Edad Media*, [83] tots dos articles sobre documents que són traduïts del llatí , amb un molt breu comentari sobre diversos aspectes històrics que es desprenen dels documents. L'any 1892, retornant a la recopilació de notícies, va publicar *Datos inéditos para la historia de los judíos en Gerona*, [84] un recull de documents de la Pia Almoina referents als jueus gironins,

---

inclinamos a considerar que la publicación de su obra es fruto de un acuerdo por el que Fita cedía a Schwah la posibilidad de realizar una obra de conjunto sobre las inscripciones hebreas de España, que, publicada en Francia, obtendría un eco y una respuesta más favorable que en la península, menos sensibilizada todavía a este tipo de estudios." CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía Hebrea,* pàg. 25.

[75] SCHWAB, Moïse: *Rapport sur les inscriptions hébraïques de l'Espagne*. Imprimerie Nationale, 1907.

[76] Al *Rapport* hi mancaven, però, tres làpides gironines, que ja havien estat publicades amb anterioritat a l'aparició de l'obra. Casanovas atribueix això a que "*la relación entre ambos no era tan fluida como parecía y de que Schwab no remitió a Fita una copia de su manuscrito para que se lo comentara*" CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea,* pàg. 24.

[77] SCHWAB, Moïse: *Un acte de vente hébreu du XIVè siècle*, a "Revue des Études Juives", 47 (1903), pàgs. 57-61.

[78] Les actes van ser trobades per un estudiós, M.J. calmette, que va portar una fotografia a Schwab. SCHWAB, Moïse: *Un acte de vente hébreu...* pàg.57.

[79] CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea,* pàg. 23.

[80] MIRAMBELL, Enrique: *Enrique Claudio Girbal y Nadal*, pàg. 31.

[81] GIRBAL, Enrique Claudio: *Un testamento hebreo...* pàgs. 104-108.

[82] GIRBAL, Enrique Claudio: *Documentos inéditos de judíos gerundenses*, a "Revista de Gerona", 5 (1881), pàg. 275.

[83] GIRBAL, Enrique Claudio: *Un testamento hebreo en la Edad Media*, a "Revista de Gerona", 5 (1881), pàg. 104.

[84] GIRBAL, Enrique Claudio: *Datos inéditos para la historia de los judíos de Gerona*, a "Revista de Gerona", 16 (1892), pàgs. 33-43

datats entre el del 1191 al 1594. No fa un comentari d'aquests, sinó que es limita a enumerar-los i ordenar-los cronològicament, amb una breu descripció del contingut del document.[85]

També és una recopilació de notícies *Conversiones de judíos en Gerona y su obispado*,[86] article publicat l'any 1894 i dedicat aquest cop als documents trobats a l'Arxiu de la Cúria Episcopal i l'Arxiu Municipal, i que fan referència a conversions de jueus al cristianisme- entre el anys 1378 i 1453-. De nou és només una enumeració del contingut dels documents,[87] amb un breu comentari previ sobre les causes de les conversions, en especial les provocades pels avalots de 1391.[88]

Alguns d'aquests documents no es trobaven només als arxius, sinó que també apareixien de manera fortuïta en circumstancies no relacionades amb investigacions acadèmiques, com eren les obres a les cases del call. Descobriments que un altre moment haurien passat desapercebuts, i que ara són publicats de la mà d'aquests historiadors locals. L'any 1886 Girbal publica *Una cédula en hebreo denominada mezuzah*,[89] on dóna notícia d'una *mezuzah* trobada a una casa durant el seu ensorrament. La traducció d'aquest document, a càrrec d'un altre escolar, Joaquim Gou Solá, va revelar que el pergamí contenia de versicles del Vell Testament. Aquests versicles es transcriuen a l'article, en castellà.[90] L'any 1888 publica *Inscripción hebrea procedente de la sinagoga gerundense*,[91] sobre una llosa inscrita en hebreu trobada durant un ensorrament al Mercadal. La llosa- donada al Museu Provincial- es transcrita i després traduïda per Isidore Loeb. Podria haver estat, segon Girbal, una inscripció del frontis de la sinagoga de Girona. Aprofita aquesta suposició per donar algunes dades sobre la dita sinagoga.[92]

L'últim treball dedicat als jueus gironins, publicat l'any 1894, va ser *Beneficencia judaica en Gerona (documentos inéditos)*.[93] En la introducció a aquest article Girbal mostrava el seu

---

[85] També s'indica la localització exacta del document dins de les caixes de l'Arxiu i el número del pergamí, i es menciona aquells documents que tenen una firma jueva. GIRBAL, Enrique Claudio: *Datos inéditos para la historia...* pàgs. 33-43.

[86] GIRBAL, Enrique Claudio: *Conversiones de judíos en Gerona y su obispado,* a "Revista de Gerona", 19 (1894), pàgs. 33-37.

[87] Els primers documents enumerats són lletres de col·lectes. En aquest es diu el nom hebreu del convers i el nou nom cristià, així com el seu lloc de procedència en alguns casos o els familiars que es converteixen amb ell. Acabades aquestes lletres hi ha una altra llista amb els documents que mencionen jueus conversos extrets de l'Arxiu Municipal i de l'Arxiu de l'Hospici. D'aquests últims es dóna la referència. GIRBAL, Enrique Claudio: *Conversiones de judíos en Gerona...* pàgs. 33-37.

[88] Segueix amb la visió d'un avalot "bárbaro", que explica la gran quantitat de conversions d'aquell any. GIRBAL, Enrique Claudio: *Conversiones de judíos en Gerona...* pàg. 34.

[89] GIRBAL, Enrique Claudio: *Una cédula en hebreo denominada "Mezuzah",* a "Revista de Gerona", 10 (1886), pàgs. 129-134.

[90] Girbal nota que els versicles copiats a la *mezuzah* són literalment iguals als de la Vulgata i per tant es limita a transcriure els versicles de la bíblia, i no els apareixen escrits a la *mezuzah*. GIRBAL, Enrique Claudio: *Una cédula en hebreo...* pàg. 131.

[91] GIRBAL, Enrique Claudio: *Inscripción hebrea procedente de la sinagoga gerundense*, a "Revista de Gerona", 12 (1888), pàgs. 324-326.

[92] Girbal no va distingir entre diverses sinagogues- avui en sap que a Girona segurament va haver-hi almenys tres- i diu que la pedra va ser extreta de l'edifici de la sinagoga després de l'expulsió dels jueus, una afirmació que no es pot confirmar. GIRBAL, Enrique Claudio: *Inscripción hebrea procedente de la sinagoga...* pàgs. 324-326.

[93] GIRBAL, Enrique Claudio: *Beneficencia judaíca en Gerona (documentos inéditos*), a "Revista de Gerona", 19 (1894), pàgs. 1-5.

pessimisme respecte a tornar a escriure una obra extensa sobre els jueus gironins- projecte que havia "*venido acariciando por mucho tiempo*" per tal de renovar el treball fet a *Los judíos en Gerona* amb els nous documents que havia anat descobrint al llarg dels anys.[94] No volent, però, que els documents quedessin sense publicar, en aquest article en dóna a conèixer un de l'Arxiu de l'Hospici, referent a l'almoina jueva anomenada *Erhdez*. El transcriu en el seu llatí original, sense traduir, i en fa un breu comentari.[95]

Seria adient mencionar, tanmateix, una obra escrita per Girbal el 1878, que no es pot qualificar ben bé d'estudi sinó més aviat d'obra literària de divulgació, però que en qualsevol cas conté un breu apartat acadèmic. Es tracta de *Cristianos y judíos (Episodio histórico de la Edad Media)*[96] on s'explica, de forma narrativa, com l'any 1417 un cristià condemnat a mort per haver assassinat un matrimoni jueu a Caldes de Malavella es salvat de la forca per un rabí de Girona, que es compromet a convertir-se a canvi de la vida del criminal. La part acadèmica de l'estudi es troba a la nota al peu de pàgina final, on s'explica com aquesta noticia, que ja apareixia a la seva monografia, havia estat estudiada en els anys anteriors a la publicació de l'article.[97] Més enllà del breu apartat acadèmic, aquest article mostra el tractament romàntic de la història que en alguns casos es donava en les obres de Girbal. Acaba essent una història moralitzant, on al final es fa una defensa de la bondat del poble hebreu, en contrast amb la brutalitat amb la que els cristians els tracten. I es que al llarg de tota la seva obra, Girbal es mostra com un ferm defensor del poble jueu- una visió que Fita compartia- i es lamenta molt sovint de la sort d'aquest poble, que apareix sempre en paper de víctima dels cristians,[98] en contrast amb altres autors catalans i espanyols, que seguien divulgant tòpics antisemites.

A part de Girbal i Fita, un altre autor de finals del segle XIX va tractar la història dels jueus gironins: Julián de Chía (1819-1898), historiador i arxiver municipal de Girona, [99] al seu llibre *Bandos y bandoleros en Gerona,* [100] publicat entre els anys 1888 i 1890. En aquest cas, però, es parlava d'aquest col·lectiu molt breument, com a part d'un estudi històric més ampli dedicat

---

[94] En les pròpies paraules de Girbal *"Constantes a nuestros propósitos de ir allegando datos para que pueda escribirse con fruto la historia de los hebreos de nuestra ciudad, vamos hoy á dar a conocer algunos documentos [...] para que no queden por más tiempo olvidados, ya que empezamos a desconfiar de la realización del propósito que venimos acariciando por mucho tiempo, respecto a la refundición metódica y ordenada de cuanto sobre la materia que llevamos publicando […]".* GIRBAL, Enrique Claudio: *Beneficencia judaíca en Gerona...* pàg. 1.

[95] L'article acaba amb un llistat de totes les obres que havia escrit Girbal sobre els jueus gironins per la Revista de Gerona, adient tenint en compte que aquest va ser, com ja hem dit, l'últim article sobre jueus de Girbal. GIRBAL, Enrique Claudio: *Beneficencia judaíca en Gerona...* pàg. 5.

[96] GIRBAL, Enrique Claudio: *Cristianos y judíos (Episodio histórico de la Edad Media)*, a "Revista de Gerona", 3 (1878), pàgs. 151- 155.

[97] En concret, explica que s'ha descobert que van ser assassinats un matrimoni, i no un sol jueu com es menciona a la monografia, i que no haurien mort en un accident aïllat sinó en un context de matança ocorreguda a Caldes de Malavella l'any 1417, que s'hauria saldat amb potser més morts i l'absoluta impunitat d'altres cristians implicats. GIRBAL, Enrique Claudio: *Cristianos y judíos...* pàg. 155.

[98] Encara que, com és d'esperar, en matèria religiosa deixa clar que el poble jueu està equivocat respecte a les seves creences, com es menciona a GIRBAL, Enrique Claudio: *Conversiones de judíos en Gerona...* pàg 34, on condemna les conversions forçades perquè no són intents honrats per part dels jueus de sortir de la seva *"ceguera religiosa".*

[99] SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana*, pàg. 344.

[100] CHÍA, Julián de: *Bandos y bandoleros en Gerona: apuntes históricos desde el siglo XIV hasta mediados del XVII*, Imprenta y Librería de Paciano Torres, Girona, 1888.

a la història de Girona, concretament als episodis de violència i criminalitat que l'autor considera els més oblidats- cosa que corresponia a les seves inclinacions historiogràfiques, centrades en la historia social i quotidiana-.[101] Ve a contrastar amb les obres que es feien de Girona, que segons insinua el propi autor eren massa bondadoses: "[treure a] *la luz del día los bochornosos secretos de la antigua vida íntima de nuestra ciudad; de nuestra ciudad que no está acostumbrada a oír, acerca de los azares de su pasada existencia, más que el dulce arrullo de lisonjeros encomios"*.[102] En aquesta visió, no es pot oblidar dels jueus, que, com havia mantingut Girbal al seus escrits, eren el col·lectiu perseguit i maltractat per antonomàsia, protagonista d'episodis negres de la història de la ciutat. L'autor aquí centra la seva atenció en un d'aquests episodis, els avalots contra els jueus de 1391, els quals estudia a través sobretot dels documents de l' Arxiu Municipal, alguns inèdits, el que el permet conèixer aquests fets d'una manera més completa que Girbal.[103] Fa un relat dels precedents a l'atac, els successos i les seves conseqüències. En un intent de veure quants morts es van produir en l'assalt al call, intenta establir breument la seva demografia, a través dels Manuals d'Acord de l'Arxiu Municipal.[104] Encara que el relat conté errors, ja que es basa en l'escassa informació d'aquests arxius,[105] és un rar exemple en aquesta etapa d'història dels jueus a partir de la documentació, encara que sigui imitada als episodis de violència, i l'atenció estigui centrada en els cristians i les seves accions, i no pas en els jueus, dels quals- a part d'aquest breu estudi de la seva demografia- no se'n dóna gairebé dades.

Girbal morí l'any 1896, i amb ell la *Revista de Girona*, que no va tornar a publicar un número fins la seva recuperació el segle XX.[106] Amb ella acaba la que els estudiosos anomenen "generació de la *Revista de Girona*", aquella que havia estat lligada amb la Renaixença catalana.[107]

En els següents anys troben tres articles dedicats als jueus gironins: l'article de Schwab- del qual ja s'ha parlat- un de Fita i un de Carles Rahola.

---

[101] SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana,* pàg. 344.

[102] DE CHÍA, Julián: *Bandos y bandoleros en Gerona...* pàg. 1

[103] Exemples serien la informació sobre la reunió dels jurats després dels primers atacs al Call a l'agost de 1391 o la carta als consellers de Barcelona del 10 d'agost del mateix any, que va ser publicada per Chía, com nota RIERA I SANS, Jaume a *Els avalots del 1391 a Girona*, a "Jornades d'Història dels Jueus a Catalunya" Girona, 1987, pàg. 120

[104] CHÍA, Julián de: *Bandos y bandoleros en Gerona...* pàg. 180

[105] La majoria dels errors que pugui tenir la història de Chía van ser anys més tard demostrats per Jaume Riera i Sans a *Els avalots de 1391.* Potser el més evident és l'exageració dels fets de l'avalot, que al igual que Girbal es descriu com una matança i espoli de grans proporcions: *"Robaron y anegaron en sangre las casas de los atribulados israelitas sin respeto ni compasion á sexos y edades".* CHÍA, Julián de: *Bandos y bandoleros en Gerona...* pàg. 173.

[106] Joaquín Carreras diu de la desaparició de la *Revista "El motivo aparente de la muerte fue una desavenencia entre la Redacción de la "Revista" y la Junta de la "Asociación Literaria de Gerona" que le había dado vida; el número del periódico correspondiente a noviembre publicaba ¡caso insólito! una protesta contra la "Asociación" por una quisicosa insignificante. La causa real del cese fue el agotamiento de sus hombres y el cambio de ambiente en la época. La "Revista de Gerona" había cumplido su misión"* CARRERAS ARTAU, Joaquín: *La primitiva "Revista de Gerona"*, a "Revista de Gerona" 32 (1965), pàg. 9.

[107] NADAL, Joaquim: *La Investigació historica sobre les comarques gironines a la Universitat Autònoma de Barcelona,* a "Revista de Gerona", 81 (1977), pàg. 413.

El de Fita, *El Montjuí de la ciudad de Gerona y la sinagoga y el concejo hebreo de Castellón de Ampurias. Escrituras de los siglos XIII, XIV y XV,*[108] és una transcripció- sense traducció- de dos documents en llatí, un del Llibre Verd, guardat a la Catedral de Girona- sobre el cementiri de Montjuic- i l'altre de l'Arxiu del Vicari en la Cúria Episcopal de Girona- que no parla, però, de Girona, sinó de la sinagoga de Castelló d' Ampuries-. No hi ha cap tipus de comentari ni escrit per part de l'autor, només la transcripció dels documents.[109]

Per la següent publicació dedicada als jueus gironins s'ha d'esperar a 1919, amb un article de Carles Rahola i Llorens (1881-1939) *Los judíos gerundenses. La expulsió,*[110] publicat a la revista *El Autonomista*. Aquest article es corresponia al tipus d'historiografia que va realitzar l' historiador i escriptor durant aquests anys,[111] centrada en temes socials, no molt diferent a l'enfocament que tenia Chía.[112] També ell retrata en l'article als jueus com a col·lectiu perseguit i exiliat, i parla, si bé de manera molt breu, de com es va produir l'expulsió dels jueus a Girona i les seves conseqüències. L'article no aporta cap informació nova en el que respecta a documentació inèdita- es basa en els treballs de Girbal i Chía-. Fa diverses hipòtesis sobre l'exili jueu, argumentant que els jueus primer haurien arribat a Perpinyà i després s'haurien traslladat al Rosellò, per acabar a Salonica.[113]

Després de l'any 1919, no hi ha cap article ni llibre més dedicat en exclusivitat als jueus de Girona. Així acaba un període inicial on, com s'ha pogut comprovar, prima el descobriment per sobre de la investigació. Aquests pocs autors que van dedicar les seves obres als jueus de Girona fan sobretot divulgació de textos- de qualsevol cronologia i temàtica- o làpides trobades a l'atzar. En molts dels casos, és la publicació del document o documents el que interessa, donar-los a conèixer, però sense estudiar-los. Gran part de les dades històriques que es donen sobre els jueus en aquest tipus d'articles són utilitzades com a context històric dels documents, una manera d'entendre'ls millor. Si bé la monografia de Girbal, *Los judíos en Gerona*, intenta fer una mica d' història, segueix essent sobretot com a comentari a una sèrie de notícies que no arriben a explicar el conjunt del que va ser la història del col·lectiu jueu a Girona.

Part de l'interès que motiva aquest estudis és, a més, no tant descobrir la història dels jueus com a comunitat en si mateixa, sinó la història dels jueus com comunitat *dins* la ciutat de Girona. Són estudis creats en un context de recuperació del passat gironí, no del passat jueu.

---

[108] FITA, Fidel: *El Montjuí de la ciudad de Gerona y la sinagoga y el concejo hebreo de Castellón de Ampurias. Escrituras de los siglos XIII, XIV y XV* , a "Boletín de la Real Academia de la Historia", 48 (1906), pàgs. 169-174.

[109] FITA, Fidel: *El Montjuí de la ciudad de Gerona...* pàgs. 169-174.

[110] RAHOLA, Carles: *Los judíos gerundenses. La expulsión*, a "El Autonomista", 6118 (13 d'abril de 1919), pàg. 1.

[111] SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana*, pàg. 971. L'autor qualifica l'època entre 1922 i 1938 com la segona etapa historiogràfica de Carles Rahola.

[112] Els autors tanmateix emmarquen a Carles Rahola dins de la historiografia de Girona en l'anomenada generació dels Jocs Florals, caracteritzada per una renovació de la visió de la història de la ciutat. NADAL, Joaquim: *La Investigació històrica sobre les comarques gironines...* pàg. 413.

[113] RAHOLA, Carles: *Los judíos gerundenses...* pàg 1. Per les informacions del Perpinyà es basa en un document de 1493, trobat al Arxiu dels Pirineus Orientals, encara que no especifica que diu aquest document. L'idea de que els jueus es van traslladar finalment a Salonica està basada en les noticies portades pels soldats francesos que havien llibertat Sèrbia, i que mencionaven que allà encara es parlava català entre la comunitat jueva.

Això era clarament el que movia a Girbal, que sempre parla dels jueus com a comunitat que s'ha d'estudiar perquè és un col·lectiu que viu a Girona entre cristians: "*un caudal de noticias que diera una idea aproximada de lo que fue entre nosotros la raza malhadada de Israel*",[114] "*ir allegando nuevos datos para la historia de aquellas gentes entre nosotros durante la edad media*".[115] La pròpia motivació per a la seva monografia va ser, com ja s'ha vist, una recopilació de notícies dels jueus "*por si en algo pueden contribuir a la* [història] *de la Catalunya en general y en particular a la de esta Ciudad*".[116] També Chía i Carles Rahola van parlar dels jueus des del punt de vista d'un col·lectiu que formà part de la ciutat de Girona, i no com a grup en si mateix.

En quan a Fita, la seva fixació en l'estudi epigràfic i lingüístic de les làpides que anava trobant no li va permetre escriure sobre els jueus de Girona en una altre perspectiva que no fos aquesta, si bé no s'ha de menysprear la seva aportació al naixent estudi de la epigrafia hebrea, que ell sàviament considerava *"que no merece menos atencion [sic] y estudio que el de las inscripciones árabes y romanas",*[117] i sobretot el seu treball sobre el terreny, el primer exemple de recuperació del passat arqueòlogic jueu a Girona, a més amb suport acadèmic i institucional- encara que la excavació en regla a Montjuic que desitjava Fita no s'arribés a produir-. Per altre part Fita semblava compartir la visió de Girbal dels jueus com a part de la història de Girona, com s'evidencia en una de les seves últimes cartes, on exposa de nou la necessitat de fer excavacions *"quien sabe, si practicándose excavaciones en regla, nos hallaríamos de manos á boca con un venero riquísimo de la Historia Gerundense?*",[118] *"Historia Gerundense"*, i no jueva.

Els autors que si estaven compromesos amb una autèntica recuperació i investigació de la història jueva- Loeb i Schwab- no van fer, per desgràcia, res diferent al que ja estava fent Girbal en els seus articles: la publicació de documents.

Si al començar aquest apartat hem dit que la visió dels jueus a les monografies locals que es feien a altres parts de Catalunya era sovint denigrant, antisemítica o plena de tòpics, s'ha de destacar que les obres produïdes per aquests autors sobre Girona manquen d'intencions pejoratives. Probablement té a veure les seves relacions amb erudits jueus, però els autors com Fita o Girbal simpatitzen completament amb els jueus medieval, en una visió que a vegades fins i tot exagera la indefensió dels jueus en front dels cristians. No són pocs els adjectius com *"desdichados hebreos"*, "*infelices*"... que es repeteixen en les obres de Girbal.

El que es coneix dels jueus gironins és- probablement a causa de les limitacions d'aquest tipus d'obres- escàs, i encara queden moltes llacunes i preguntes. Tanmateix, tot i l'interès d'aquests historiadors com a Girbal i Fita, el call jueu de Girona és a més un tema del qual s'ha publicat encara molt poc, i sobretot de manera molt local. Si bé alguns autors forans es van interessar- molt breument- per l'aljama gironina, la majoria de publicacions probablement tampoc transcendeixen gaire fora de Girona, a excepció, potser, dels treballs sobre les làpides de Fita,

[114] GIRBAL, Enrique Claudio: *Beneficencia judáica en Gerona*... pàg.1.
[115] GIRBAL, Enrique Claudio: *Conversiones de judíos...*pàg. 5.
[116] GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona...* pàg. 8.
[117] FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona*, pàg. 3.
[118] FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona*, pàg. 21.

on Girona acaba essent de totes maneres només una part d'uns estudis a nivell estatal, dedicats sobretot a epigrafia i lingüística.

Però en aquest període es posen les basses per la historiografia posterior. Són aquests historiadors els que es preocupen perquè les fonts siguin conservades adequadament, o buscades. Podríem dir que l'objectiu de redescobrir la història jueva que es proposà Girbal donà els seus fruits, si bé encara s'hauria d'esperar molt per veure una historiografia jueva gironina activa i constant.

SEGONA ETAPA (1929-1960)

L'activitat historiogràfica jueva s'atura en el que es refereix al call de Girona, però no ho fa en la resta de Catalunya, on es segueixen produint constantment obres dedicades a les aljames i els jueus de diverses localitats. Un any especialment rellevant és 1929, any en que es fa el primer intent de síntesis de la història dels jueus a Catalunya, *Els jueus a Catalunya*,[119] de Carles Rahola. Fidel a la seva apreciació per la història de la seva ciutat, Carles Rahola dedica quatre capítols a Girona. En aquests quatre capítols fa una descripció geogràfica del call, parla breument del cementiri jueu i cita les traduccions d'algunes de les làpides trobades per Girbal, fa les biografies d'uns quants jueus rellevants de Girona i parla de les queixes que en l'any 1411 els jurats de Girona "moguts per un sentiment de pietat" elevaren a la reina perquè es frenessin els abusos que es produïen contra els jueus de la ciutat. En aquest últim capítol es veu clarament la simpatia que Rahola sent per aquests jueus, simpatia que transmet tanmateix als jurats cristians de l'època, que segons ell actuaven perquè "sentien que l'aljama vingués a menys i [...] l'haurien volgut veure rica i esplendorosa com en altre temps".[120] Gairebé tota la informació que dóna prové dels treballs que ja havien fet Girbal i Fita, i es tracta en tot cas d'una síntesis del que es sap fins el moment dels jueus gironins.

L'any 1929 també va ser el moment en que Fritz Baer (1888-1980), historiador jueu, publica *Die Juden im christlichen Spanien. Erster teil. Urkunden und regesten*, amb un primer volum dedicat a la recopilació documental dels arxius d'Aragó, Catalunya, i Navarra, i un segon dedicat als arxius de l'antiga Castella. Aquesta obra mai ha estat traduïda a l'espanyol o en català, però en qualsevol va ser- com veurem- utilitzada per alguns dels articles sobre els jueus de Girona, i per tant es pot considerar una contribució als estudis. Serví també a Baer per escriure la seva famosa *Historia de los judíos en la España cristiana*, que és considerada la millor síntesis de la història dels jueus a la península. Publicada l'any 1945, l'obra va tenir un gran impacte en la historiografia jueva a Europa, però no va tenir ressonància dins la historiografia espanyola- tot i que molts estudiosos la van conèixer- i la publicació de l'edició espanyola es va fer esperar molts anys.[121]

La història local dels jueus gironins passarà per una molt breu revifalla el 1931, gràcies a Josep Maria Millàs Vallicrosa (1897-1970). Aquest autor destacà pel seu coneixement profund de llengua hebrea i àrab- va ser catedràtic d'hebreu a les universitats de Madrid i Barcelona- i pel seu interès per la cultura medieval jueva, sobretot en l'àmbit de la ciència.[122] La seva activitat acadèmica fou constant, i es dedicà a la promoció de nombroses investigacions, grups de

[119] RAHOLA, Carles: *Els jueus a Catalunya*, ed. Publicacions de Arnau de Vilanova, Barcelona, 1929.
[120] RAHOLA, Carles: *Els jueus a Catalunya*, , pàgs. 49-50.
[121] La historiografia jueva europea i la espanyola durant els anys posteriors a la Guerra Civil s'ignoren entre elles, a causa del tancament de la historiografia espanyola. CONTRERAS, Jaime: *Historiar a los judíos de España: un asunto de pueblo, nación y etnia*, a "Disidencias y exilios en la España moderna: actas de la IV Reunión Científica de la Asociación Española de Historia Moderna" ed. Asociación Española de Historia Moderna, Alicante, 1997, pàgs. 60-61.
[122] CANTERA BURGOS, Francisco: *José María Millàs Vallicrosa, In memoriam* , a "Sefarad", 30 (1970), pàgs. 393-418.

recerca i instituts.[123] Va ser iniciativa seva la creació d'una *Biblioteca Hebraico-Catalana*, el primer volum de la qual va aparèixer precisament l'any 1929. La *Biblioteca* va fer traduccions de llibres d'erudits jueus medievals, escrits originàriament en hebreu, i es pot considerar el primer esforç per tenir una publicació catalana que s'encarregués de la difusió dels estudis jueus. Però només va arribar a publicar quatre volums fins l'any 1933.[124]

L'any 1931 Millàs Vallicrosa va publicar *D'Epigrafia hebraico catalana,*[125] article dedicat a unes quantes làpides hebrees trobades feia poc a Montjuic. [126] Les làpides són resultat de la recerca realitzada pel mateix autor- continuant amb el treball que havien fet Girbal i Fita-[127] però també es mencionen algunes trobades fortuïtament.[128] També es parla d'unes quantes provinents de Valldaura i Barcelona. Dóna una descripció d'aquestes làpides, en transcriu unes quantes i fa traduccions- quan és possible -.[129]

L'any 1934 Millàs escriu *Inventaris de llibres de jueus gironins*,[130] una col·laboració amb Lluís Batlle i Prats (1909-1983) [131]-del qual parlarem més endavant, ja que ell també seria un dels autors dedicats a la història dels jueus gironins-. L'article dóna la transcripció de dos inventaris- escrits en català[132] i de data incerta-[133] trobats a l'Arxiu de la Cúria Episcopal de Girona. Els

---

[123] Va ser col·laborador de l'Institut d'Estudis Catalans abans de la guerra, president de la *Asociación Para la Ciencia Española* i va participar en nombrosos congressos internacionals, com el *XII Congreso Internacional de Historia de la Ciencia*- celebrat a Madrid l'any 1959, i del qual va ser president- entre altres. SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia*... pàgs. 809-811 i PEIRÓ MARTÍN, Ignacio i PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*, pàg. 415.

[124] RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1929-1969* , a "Calls", 2 (1987) pàg. 181.

[125] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *D'Epigrafia hebraico catalana* , a "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", 7 (1931), pàgs. 294-301.

[126] Abans d'aquest article va escriure un altre per la revista *Estudis Universitaris Catalans*, publicat el 1927 i anomenat *Petita llista d'un prestamista jueu*. Tractava d'un recull de fragments de documents en hebreu trobats a l'Arxiu Històric de Barcelona, realitzats per un prestamista jueu que podria haver residit a Girona. RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1836-1928...* pàg. 133.

[127] Sobre la primera làpida menciona que "la trobi […] en un lloc del Montjuic de Girona conegut amb el significatiu nom de Bou d'Or, que tantes loses havia lliurat anteriorment al el de P.Fita i d'en Girbal […]". MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *D'Epigrafia hebraico catalana*, pàg. 294.

[128] La comissió del Museu Provincial seguia treballant per la conservació de tota làpida que es pogués trobar: "Aquesta llosa sepulcral, malauradament no sencera, fou trobada uns tres anys enrera, en reparar els fonaments d'una casa de Girona : i, mercès al zel dels dignes membres de la Junta del Museu Provincial, fou curosament extreta i transportada al dit Museu, a enriquir la seva ja nombrosa col·lecció d'epígrafs hebraics, segurament la més rica d'Espanya". MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *D'Epigrafia hebraico catalana,* pàg. 295.

[129] També fa algunes correccions de les traduccions de Fita i Schwab, però són de làpides trobades a Barcelona. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *D'Epigrafia hebraico catalana,* pàgs. 296-301.

[130] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins*, a "Butlletí de la Biblioteca de Catalunya", 8 (1934), pàgs. 5-45.

[131] Lluís Batlle va descobrir els documents i en feu una còpia, que entregà a Millàs Vallicrosa, que va fer la transcripció per l'article i el comentari. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins,* pàg. 5.

[132] Els inventaris són, segons creuen els autors "còpies seriades que un amanuense cristià- segurament al servei de la Cúria de Girona- va fer de les declaracions que varen lliurar cada un dels jueus que s'hi citen" ja que son freqüents "les errades en la transcripció dels mots hebraics" MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins,* pàg. 5.

[133] Encara que no poden estar segurs de la data dels inventaris, sembla que es poden situar entre els anys 1415- any de publicació de la butlla de Benet XIII- i 1419, encara que bé pot posterior a aquest interval. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins*

documents inventarien tots els llibres que els jueus gironins encara posseïen- i que declararen davant de la Cúria- després d'haver entregat els llibres que ja no podien posseir, segons la butlla de Benet XIII.[134] Es tracta de dos documents especialment rellevants, ja que són l'únic exemple d'inventaris de llibres jueus fins el moment.[135]

La transcripció dels documents va precedida d'una introducció on es parla del context històric que portà a l'emissió de la butlla de Benet XIII, i s'explica el contingut d'aquesta.[136] A la transcripció de l'inventari s'identifiquen els llibres que declaren els jueus i es fan comentaris, sobretot de caràcter lingüístic, paleogràfic i bibliogràfic.[137]

Diferent és l'article breu- *Els darrers temps dels jueus gironins*-[138] que publicà Santiago Sobrequés Vidal (1911-1973) al *Suplement Literari* de 1934 a la revista *El Autonomista*. Format a la Universitat de Barcelona i especialitzat en Baixa Edat Mitjana,[139] Sobrequés va romandre fixat en Girona, on va fer història local.[140] Aquest article va ser el primer d'una llarga sèrie d'obres dedicades a la ciutat.[141]

A l'article ressegueix l'últim segle de vida del call de Girona- de l'any 1391 al moment de l'expulsió l'any 1492- a través de documentació de l'Arxiu Municipal i de l'Arxiu Diocesà de Girona, i més especialment a través de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.[142] Aquest no és un treball de notícies de documents, doncs, si no un treball de síntesis de l'organització de l'aljama al segle XV i la seva relació i conflictes amb els monarques catalans, tot explicat des del punt de vista polític i legal.[143] També es parla breument de la decadència de l'aljama i de les seves causes.[144]

---

pàg. 10-12. Segons Jaume Riera, els inventaris daten de 1415. RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1929-1969*, pàg. 186.

[134] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins*, pàg. 6-8.

[135] "No sabem que hom hagi publicat altres inventaris anàlegs al nostre". MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins,* pàg. 8.

[136] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins,* pàgs. 6-12. Quan es parla de la butlla -que és la causa de la creació dels inventari- es resumeixen els seus punts més importants i també es transcriu part d'aquesta, tal i com es copiada en un manuscrit de la Biblioteca Capitular de la Seu de Girona. Aquest document és inèdit, però altres autors- Baer i Amador de los Ríos- ja havien transcrit la butlla a partir d'altres còpies trobades a altres arxius. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins,* pàgs. 6-8.

[137] Per aquests comentaris van comptar amb l'ajuda de Baer i David S. Blondheim, que van resoldre uns quants dubtes. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins,* pàg. 12.

[138] SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Els darrers temps dels jueus gironins,* a "El Autonomista, Suplement Literari" (octubre 1934), pàgs. 71-75.

[139] SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana*, pàg. 1096.

[140] ANTON, Javier i JIMÉNEZ, Montse: *Santiago Sobrequés: vida i obra*, a "Manuscrits", 12 (gener 1994), pàg. 360.

[141] CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal: història al servei d'un país,* ed. Base, Girona, 2011, pàgs. 42-43.

[142] Els documents consultats eren, però, ja coneguts. Es sap quins eren per la informació que dóna, perquè l'article no té cap referència bibliogràfica. RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1929-1969,* pàg. 187.

[143] A part de la seva carrera en Filosofia i Lletres, Sobrequés també tenia una carrera en Dret. Si bé no va exercir mai, sí que es reflecteix en les seves obres els coneixements jurídics. La seva amistat amb

Així doncs, tenim dos articles precedents a la Guerra Civil molt semblants al que feien Girbal i Fita: publicacions de làpides i de documents inèdits, centrats sobretot en l'estudi lingüístic- el principal interès de Millàs- i un darrer que és un treball històric, però que no deixa de ser un petit article per una revista més aviat de divulgació- encara que ben documentat-.

Els estudis sobre els jueus a Espanya i Catalunya- aturats, per suposat, durant la Guerra Civil- es reprenen amb molta celeritat només un any després del acabament de la guerra. L'any 1940 es forma l'Escola d'Estudis Hebraics. Aquesta institució va aparèixer fruit de la col·laboració de Millàs Vallicrosa i Francisco Cantera Burgos, dins del marc del també recentment fundat Instituto Benito Arias Montano- dedicat a estudis hebraics i del Pròxim Orient-. Francisco Cantera Burgos (1901-1978) era catedràtic en llengua hebrea- ho va ser de la Universitat de Salamanca i de la Universitat de Madrid- i gran coneixedor, al igual que Millàs, de llengua hebrea i àrab.[145] La llavor d'aquests dos historiadors en les seves respectives universitats- Cantera Burgos a la de Madrid, Millàs a Barcelona- va impulsar l'interès per l'estudi del judaisme a Espanya i Catalunya.[146]

Tanmateix, l'actitud del règim franquista sobre els jueus era, en molts aspectes, hostil,[147] el que significava que s'havia de trobar una justificació per dedicar estudis al col·lectiu jueu. Això es reflecteix clarament en la presentació l'any 1941 del primer número de la revista e l'Escola d'Estudis Hebracis, anomenada *Sefarad*, on es presenta als jueus espanyols com un tema digne d'estudi perquè va ser un col·lectiu superior- tant intel·lectualment com moralment- als d'altres països: "*en sus representantes [del judaisme hispà] podríamos ver los sucesores de aquellos hebreos los cuales debatía generosamente San Pablo y con quienes cabía aún el dialogo. Hay que tener en cuenta que el judaísmo español ofreció los más altos valores […]. No fue en España donde el judaísmo cobró el carácter materialista que cierta parte de sus sectores manifiesta. Fue en la Porvenza, relajada e infestada antes por los albigenses, fue en la Italia averroísta y paganizante del Renacimiento […] donde se inició aquel estrago*".[148]

A més, es deixa clar que la revista no té més afany que no sigui el cultural, i en aquest sentit es marca uns propòsits en consonància amb el tipus d'investigació que permet el règim, ressaltant la vessant nacionalista: *"recoger e inventariar el acervo cultural hebraicoespañol, anotar las relaciones que lo unen con otras civilizaciones, destacar los acentos españoles que*

Jaume Vicens Vives també el va portar a centrar-se en els aspectes socioeconomics en ocasions- encara que no va ser mai considerat un deixeble de Vives-. ANTON, Javier i JIMÉNEZ, Montse: *Santiago Sobrequés,* pàgs. 358-362.

[144] SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Els darrers temps dels jueus gironins...* pàgs. 71-75.

[145] PEIRÓ MARTÍN, Ignacio i PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*, pàg. 160.

[146] LACAVE, José Luis: *Los estudios hebraicos y judaicos en España, desde Amador de los Ríos hasta nuestros días* , a "Los judíos en la España contemporánea: historia y visiones, 1898-1998", ed. Universidad Castilla – La Mancha, Toledo, 2000, pàg. 119.

[147] Al principi del franquisme eren abundats els textos antisemítics a la premsa afí al règim, i durant els anys de la Segona Guerra Mundial es va dur a terme un arxiu judaic, dedicat a registrar les activitats dels jueus espanyols, per mantenir cert control sobre ells, degut a la seva percebuda perillositat, fet que contrasta amb la llibertat amb que es permetia el pas de refugiats jueus per Espanya- sempre i quan no es quedessin al país- durant aquesta. Després de la Segona Guerra Mundial, el règim es mostra intolerant cap a les diferencies religioses dels jueus, als qui no va permetre el culte públic, però res més. ISRAEL GARZÓN, Jacobo: *Escrito en Sefarad*, ed. Hebraica Ediciones, Madrid, 2005, pàgs. 213-249.

[148] *Presentación* , a "Sefarad", volum 1 número 1 (1941) pàg 3-5.

aún guarden los sefardíes […] tal es la empresa que la Escuela de Estudios Hebraicos, recientemente creada, desea llevar a cumplido logro en servicio de España y correspondencia leal a los altos afanes culturales de su Caudillo".[149]

L'activitat de l'Institut i el caràcter de les publicacions de *Sefarad* va restar, però, bastant al marge de les corrents historiogràfiques franquistes, i més en la línea de les investigacions jueves que pretenien ser científiques i rigoroses. [150] En l'estudi dels jueus de Girona, els articles publicats al respecte seguiran essent bàsicament iguals als que hem vist fins ara.

L'any 1945 es publicava a *Sefarad* el primer article sobre els jueus gironins des del 1934, escrit pel propi Millàs Vallicrosa, de nou en una col·laboració amb Lluís Batlle. L'article, anomenat *Noticias sobre la aljama de Gerona a fines del siglo XIV*,[151] és la transcripció d'un llibre de comptes i un capbreu de censals trobats a l'Arxiu Muncipal.[152] A mode d'introducció es fa una breu història de l'estat de l'aljama de Girona al segle XIV, basant-se en obres prèvies i sense aportacions noves.[153] No hi ha un estudi dels documents transcrits, només breus comentaris sobre els personatges rellevants de l'aljama que hi apareixen.

El següent text de Millàs sobre els jueus gironins apareix als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*.

Després de la Guerra Civil, i fins gairebé el final de la dècada de 1940, els autors que es salvaren de les purgues franquistes[154] foren en molts dels casos atrets pels grans centres universitaris, en especial Barcelona.[155] El camí cap a l'abandonament de la història local i el progressiu centralisme- una història centrada sobretot en Barcelona- es va veure frenat a causa de la intervenció del *Consejo Superior de Investigaciones Cientificas*. El règim franquista estava disposat a acabar amb les referències a Catalunya com a unitat política i cultural, i per

---

[149] *Presentación*, pàg.5.

[150] El franquisme no va ser aliè al paper que podia tenir la història com a medi adoctrinador i legitimador de diverses postures, i per tant va proposar una historiografia, segons la defineix Álvaro Ribagorda, que *"consistía en la narración de hechos aislados que ensalzaranla grandeza de España en el pasado, apoyada en los principios católicos y en poderes autoritarios, contribuyendo a la creación de mitos."*. En canvi, els estudis de *Sefarad* es podrien incloure més aviat en una corrent historiografica paral·lela a la que promovia el règim, que encara es sustentava en la historiografia positivista i que era"*continuadora de la tradición anterior, de una alta calidad científica, compatible con la exaltación nacionalista que la coyuntura política requería"*. RIBAGORDA ESTEVAN, Álvaro: *La fractura de la historiografía española durante la postguerra franquista*, a "Cuadernos de Historia Contemporánea", 23 (2000), pàgs. 378-379.

[151] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE I PRATS, Lluís: *Notícias sobre la aljama de Gerona a fines del siglo XIV*, a "Sefarad", volum 5 numero 1 (1945), pàgs. 131-145.

[152] Els dos documents transcrits a l'article són *Llibre de comptes donats per Jaume Beuda, sindich de la Ciutat de Gerona*- tres volums que van de 1386 a 1390- i *Especulum* o *Capbreu dels Censals que feya y vene la Ciutat de Gerona*, de l'any 1377, ambdós trobats al Arxiu Municipal. MILLÀS VALLICROSA, Josep María i BATLLE I PRATS, Lluís: *Notícias sobre la aljama de Gerona*, pàg. 133.

[153] Per aquesta història es fan servir aquestes obres anteriors a l'article: el llibre de Girbal *Los judíos de Gerona*, de Chía *Bandos y bandoleros en Gerona*, i de Baer, *Historia de los judíos en la España cristiana*, obra que, encara que no havia estat traduïda a l'espanyol, però que evidentment erudits com Batlle i Prats i Millàs Vallicrosa coneixien. Es transcriuen fragments d'alguns dels documents publicats en aquestes. MILLÀS VALLICROSA, Josep María i BATLLE I PRATS, Lluís: *Notícias sobre la aljama de Gerona,* pàg. 130-133.

[154] Carles Rahola fou afusellat i altres autors van ser empresonats o bé es van exiliar. PUJOL, Enric: *La historiografia,* pàg 291.

[155] PERICOT, Lluís: *El Instituto de Estudios Gerundenses*, a "Revista de Girona", 42 (1968), pàg. 52.

això es van promoure "l'accentuació dels localismes amb la intenció d'esquarterar la realitat catalana"- objectiu que, s'ha de notar, fracassà-. [156]

De la seva mà apareixeria l'any 1946 l'Institut d'Estudis Gironins. Estava destinat, com el seu propi nom indica, a fer història local de Girona a nivell comarcal, [157] i per aquest fi tindria la seva pròpia publicació, els *Annals de l'Institut*. La publicació es defineix com la successora de la *Revista de Girona* des del moment de la seva constitució, i de fet representa la primera publicació periòdica d'importància a Girona des de la desaparició d'aquesta el 1896.[158]

Tot i ser un institut bàsicament creat per el règim, l'Institut d'Estudis Gironins va saber estar al marge de l' ideologia franquista de manera bastant eficaç- es definia com una institució cultural, sense afiliació política, al igual que *Sefarad*-.[159]

D'aquesta manera es fomenten els estudis centrats a la comarca, entre els quals s'inclouen els dels jueus gironins. En endavant, les publicacions sobre aquests es repartiran entre aquestes dues revistes, *Sefarad* i els *Annals.*

El primer article publicat als *Annals*, l'any 1947, va ser *Contribución a la historia de los judíos gerundenses: familias hebreas gerundenses, los Zabarra y los Caravita*[160] de Santiago Sobrequés Vidal.

Sobrequés Vidal s'havia mantingut apartat de l'activitat acadèmica fins feia poc- al contrari que Millàs Vallicrosa, Sobrequés va ser republicà compromès, el que li creà dificultats-.[161] Va aconseguir recuperar-se, però, i l'any 1946 va ser un dels membres fundadors de l'Institut d'Estudis Gironins.[162] Amb la fundació d'aquest Institut va tornar el seu interès per la

---

[156] SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana,* pàg. 642.

[157] L'Institut aglutinava les activitats de diverses institucions d'àmbit local de la comarca, com el Centre d'Estudis Olotenses o el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. PERICOT, Lluís: *El Instituto de Estudios Gerundenses*, pàgs. 52-53.

[158] Tomás Carreras Artau, el primer president del Institut, escrivia al pòrtic del primer número dels *Annals*: "*El instituto de estudios gerundenses se honra hoy rindiendo, en justicia, un tributo de filial afecto, de admiración y respeto, a los directores y colaboradores de aquella ya lejana Revista de Gerona, y aspira — tal vez demasiado ambiciosamente — a actuar como a continuador de su obra*." CARRERAS I ARTAU, Tomás: *Pórtico. Homenaje a la Revista de Gerona (1876-1895*), a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 1 (1946).

[159] Però tot i això no va poder escapar de fer concessions al règim, com ara donar la presidència d'honor al governador civil, al governador militar i al bisbe de Girona. CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàgs. 126-127.

[160] SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Contribución a la historia de los judíos gerundenses: familias hebreas gerundenses, los Zabarra y los Caravita*, a "Annals del L'Institut d'Estudis Gironins", 2 (1947), pàgs. 68-98.

[161] Lluità per el bàndol republicà i va passar uns mesos a un camp de concentració a Santander, abans de ser obligat a lluitar pel bàndol franquista. Encara que va passar la depuració del govern, durant els anys posteriors a la guerra va haver de dedicar-se a l'ensenyament particular, a feines editorials i a la redacció de manuals estudiantils. CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàgs. 79-111. Encara molt després de la guerra va tenir algun que altre problema, com quan va ser proposat com a director del Col·legi Universitari de Girona, però rebutjat pel governador civil. PEIRÓ MARTÍN, Ignacio i PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*, pàg. 596.

[162] CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàgs. 126-127.

investigació històrica. Els seus primers treballs van ser, precisament, sobre els jueus, arrel d'haver fet l'any abans una conferencia- que no va ser publicada- sobre l'aljama al segle XV.[163]

Aquest article dedicat als Zabarra i els Caravita havia de ser el primer d'una sèrie d'articles sobre la biografia d'importants famílies jueves gironines.[164] Fa un recollit de notícies sobre tots aquells jueus que van portar els cognoms Zabarra i Caravita, tant a la ciutat de Girona com a fora d'ella- sempre i quan hi hagués alguna relació amb el call gironí- intentant reconstruir les biografies de cadascun dels seus membres i establir el parentiu que podria unir-los. Té a més una aportació destacable en el primer peu de pàgina, on es fa una amplia bibliografia dels articles i llibres publicats fins el moment sobre els jueus gironins- en aquest sentit, es tracta del primer article que fa un recull tan extens-.[165]

El següent article, *Contribución a la historia de los judíos de Gerona. Familias Hebreas gerundenses: los Falcó*,[166] publicat l'any 1948, és exactament igual que el treball anterior, només que en aquest cas l'autor busca als membres de la família Falcó. Sobrequés menciona al final de l'article que té en preparació un sobre la família Ravaya- però aquest no va arribar a ser mai publicat.[167]

Al igual que l'anterior article de Sobrequés dedicat als jueus gironins, aquest és un estudi històric, un canvi després de tants anys d'articles dedicats només a la publicació de documents. Però els articles es limiten a posar en conjunt una sèrie limitada de notícies de tota mena, i gairebé cap d'elles inèdites,[168] perquè la intenció no es tant descobrir noves dades com recopilar tot allò que es sap, com el mateix Sobrequés explica: *"Tampoco es su propósito, en esta ocasión, aportar documentación nueva (excepto la cita de unos pocos documentos inéditos de escasa importancia en sí mismos), sino llevar a cabo una labor de acoplamiento de la documentación ya conocida pero muy profusamente dispersa, y la revisión y localización de algunas noticias*".[169] Noticies per tal de fer la biografia de les persones relacionades amb els cognoms que interessen, sense cap pretensió per tant de fer una història del call jueu- les úniques dades que es donen de l'aljama en si són aquelles que afecten als personatges que

[163] CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàg. 129.

[164] Sobrequés sempre va sentir interès pels jueus gironins, i de fet volia fer una història dels jueus des dels inicis fins el segle XV, però va renunciar al projecte perquè considerava indispensable parlar hebreu per realitzar-lo- llengua que no dominava-. Les notes que havia pres per aquest treball van servir pels dos articles. CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàg. 129-130.

[165] També és destacable la dotzena nota al peu de pàgina, que parla de la història de la Almoina del Pa de la Seu extensament- ja que la majoria de documents utilitzats per l'article procedeixen d'allà- fent una menció a quins autors havien treballat els seus arxius i quin era el seu estat actual. SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Contribución a la historia de los judíos gerundenses: familias hebreas gerundenses, los Zabarra y los Caravita*, pàgs. 73-74.

[166] SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Contribución a la historia de los judíos de Gerona. Familias hebreas gerundenses. Los Falcó*, a "Annals del L'Institut d'Estudis Gironins", 3 (1948), pàgs. 113-126.

[167] No el va publicar perquè va cedir el seu treball a David Romano, que preparava la seva tesis sobre aquesta família. Potser sí hagués tingut intenció de seguir amb altres famílies, però no hi ha més articles dedicats a famílies jueves gironines per part de Sobrequés. CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàg. 130.

[168] Es basa sobretot en els documents publicats a la monografia de Girbal, Chía i en el llibre de regestos de Baer, entre d'altres.

[169] SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Contribución a la historia de los judíos gerundenses: familias hebreas gerundenses, los Zabarra y los Caravita*, pàg. 69.

està tractant: demografia del call, raons que incitaren a la conversió de jueus...-. No deixen de ser treballs meritoris en qualsevol cas- fruit d'una àmplia recerca- encara que tenen alguns errors greus, sobretot en l'aspecte filològic- com va notar Francisco Cantera en la seva ressenya de totes dues obres-[170] i de contingut, ja que- com nota Jaume Riera i Sans- el parentiu entre les persones de les quals parla Sobrequés no queda gens clar, i menys en el cas dels Caravita i els Falcó, els quals eren noms, i no cognoms com rotundament afirma Sobrequés.[171]

Seguint aquests articles de Sobrequés, tornem a Millàs, Lluís Batlle i els articles dedicats a troballes. El primer publica el mateix any 1948, també als *Annals*, un article anomenat *Un fragmento del Talmud Jerosolimitano*.[172] És un text d'una pàgina, res més que una notícia sobre la troballa d'un petit text en hebreu a l'enquadernació d'un llibre d'àpoques cristià, guardat al Arxiu Muncipal de la ciutat. Es descriuen les característiques del text i es conclou que es tracta d'un fragment de Talmud.[173] El fet de trobar restes de textos hebreus a les enquadernacions de llibres cristians, sovint notarials, és corrent. [174]

A part de les col·laboracions amb Millàs Vallicrosa, Lluís Batlle també va escriure sobre els jueus gironins en solitari. Batlle va dedicar la seva vida acadèmica a l'estudi de la història local de Girona.[175] Va ser un prolífic investigador dels seus arxius i biblioteques- de fet la seva tesis va estar centrada en la Biblioteca de la Catedral de Girona-[176] i de l'any 1939 al 1970 va ser l'arxiver de l'Ajuntament de Girona. Va ser també membre fundador de l'Institut d'Estudis Gironins, del qual fou secretari.[177] Va compartir estudis amb Sobrequés a la Universitat de Barcelona- anava un curs més endavant que ell, però-[178] i va estar molt lligat a Millàs Vallicrosa, com s'ha pogut ja comprovar per les col·laboracions en l'estudi dels jueus gironins.

El seu primer article en solitari dedicat als jueus gironins va ser *Un episodio de la persecución judía de 1391,*[179] publicat l'any 1948- als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*- on es dóna a

---

[170] Francisco Cantera digué que *"El autor, que desconoce el hebreo, se basa para ello en informaciones de tercera persona , sin duda no muy ducha en afanes filológicos".* CANTERA BURGOS, Francisco: *Judíos en Gerona (los Zabarra y los Caravita)* , a "Sefarad", 9 (1949), pàg. 482 i CANTERA BURGOS, Francisco: *Familias hebreas gerundenses. Los Falcó* , a "Sefarad", 10 (1950) pàg. 210.

[171] RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1929-1969*, pàg. 191.

[172] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *Un fragmento de Talmud Jerosolimitano* , a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 3 (1948), pàg. 193.

[173] Confronta el text del document trobat amb la traducció del Talmud que feu Moïse Schwab- a *Le Talmud de Jerusalem traduit pour la première fois en français*- i creu que hi ha una bona coincidència. MILLÀS VALLICROSA, Josep María: *Un fragmento de Talmud Jerosolimitano*, pàg. 193.

[174] *"No es la primera vez que constatamos el hecho de que los encuadernadores judaicos de Cataluña — artesanía a la que se dedicaron con cierta preferencia— emplearan para los forros de las cubiertas de encuadernación hojas de antiguos libros hebraicos, que estarían deterioradas, o bien restos de cuadernos de cuentas, cuyas anotaciones estarían ya caducadas".* MILLÀS VALLICROSA, Josep María: *Restos de antiguos libros hebraicos*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 6 (1951), pàg. 323

[175] ALBERCH I FUGUERAS, Ramon: *El Dr. Lluís Batlle i Prats*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", volúm 25 número 1 (1979), pàg. 2

[176] Publicada l'any 1946 a Madrid. SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana,* pàg. 197.

[177] També va ser cronista oficial de la ciuta i membre de la Real Acadèmia de Historia i de les Bones Lletres de Barcelona. SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana,* pàg. 197.

[178] CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàg. 43

[179] BATLLE I PRATS, Lluís: *Un episodio de la persecución judía de 1391*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 3 (1948), pàgs. 194-197.

conèixer un document inèdit d'aquest any sobre una dona jueva que es nega a conviure amb el seu marit, que s'ha convertit al cristianisme arrel dels avalots en contra del call de 1391.[180] L'article es limita a explicar aquest incident, sense donar més que una mínima informació sobre els fets de 1391.[181] El document es transcriu.

L'any 1949 Batlle publica un nou article *Judíos gerundenses en testamentarias medievales*[182] també als *Annals.* Els documents són de l'Arxiu Diocesà de Girona, trobats en una recollida de bibliografia sobre els segles XIV i XV. Batlle justifica la publicació de l'article perquè les notícies venen a *"acrecentar el material destinado a la historia de los judíos en Gerona, ya que el merítisimo trabajo de Girbal se aprecia cada dia más incompleto y anticuado".*[183] L'article està format per les transcripcions de dos inventaris i set subhastes de béns amb mencions a jueus, sense cap comentari per part de Batlle.

És interessant notar que els dos articles de Batlle són publicacions de documents que ell nota com a rellevants perquè ofereixen una visió dels jueus que no apareix sovint en els treballs dedicats a aquests. Així, en l'article *Episodio de la persecución judía de 1391,* menciona que el document és un *"caso poco corriente de convivencia entre judíos y cristianos"* i *" un ejemplo de firmeza en las convicciones de la mujer judía"*.[184] En el següent, *Judíos gerundenses en testamentarias medievales*, opina que aquestes notícies presenten als jueus en una llum diferent a l'habitual, allunyada dels documents que fan menció a actes de persecució o préstecs: "*nos presentan a los judíos en un ambiente de tranquilidad y placidez, como ciudadanos cualesquiera que participan en actos familiares o que simplemente acuden a una almoneda para proveerse"*.[185]

L'any 1950 als *Annals* es publica també un molt breu article- només dues pàgines- per Alberto Vidal Cruañas- sacerdot que no es pot dir que es dediqués als estudis jueus o de la ciutat de Girona, sinó més aviat als estudis religiosos- *Las filacterias y la mezuza del Museo Biblico del Seminario de Gerona.*[186] L'article parla d'aquests dos ítems- els descriu i n'explica la funció- i descriu la *mezuza* que trobà Girbal l'any 1886, que es guardava en aquells moments al Museu Bíblic del Seminari de Girona.[187]

Millàs Vallicrosa escriu el seu següent article- publicat als mateixos *Annals* el 1951- *Restos de antiguos libros hebraicos,* al voltant de més descobriments de fragments hebraics, aquest cop trobats a l'Arxiu de la Catedral de Girona.[188] En aquest article de nou dóna la descripció dels

---

[180] BATLLE I PRATS, Lluís: *Un episodio de la persecución judía...* pàgs. 194-197.

[181] Batlle considera que el tema ja va ser tractat amb encert per Girbal i Chía, i que per tant ell no necessita parlar-ne a l'article. BATLLE I PRATS, Lluís: *Un episodio de la persecución judía*, pàg. 194.

[182] BATLLE I PRATS, Lluís: *Judíos gerundenses en testamentarias medievales*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 4 (1949), pàgs. 250-253.

[183] BATLLE I PRATS, Lluís: *Judíos gerundenses en testamentarias medievales*, pàg. 250.

[184] BATLLE I PRATS, Lluís: *Un episodio de la persecución judía...* pàg. 194

[185] BATLLE I PRATS, Lluís: *Judíos gerundenses en testamentarias medievales*, pàg. 250.

[186] VIDAL CRUAÑAS, Alberto: *Las filacterias y la mezuza del Museo Biblico del Seminario de Gerona*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 5 (1950), pàgs. 235-236.

[187] Havia estat en propietat privada fins la seva donació al museu recentment. VIDAL CRUAÑAS, Alberto: *Las filacterias y la mezuza del Museo Biblico...* pàg. 235

[188] D'acord amb el que es diu a l'article, aquests fragments es van trobar per mediació del canònic arxiver de la Catedral de Girona, Jaume Marquès Casanovas. MILLÀS VALLICROSA, Josep María: *Restos de antiguos libros hebraicos*, pàg. 323.

fragments, que en aquest cas són restes d'un llibre de comptes jueu i d'un comentari a un tractat jueu. [189]

L'any 1952, Lluís Batlle i Millàs Vallicrosa fan una nova col·laboració amb *Un alboroto contra el call de Girona en 1331,* [190] publicat a *Sefarad*. L'article es centra en un quadern trobat a l'Arxiu Diocesà de Girona, que conté les declaracions i testimonis d'aquells que van participar en un enrenou en contra del call jueu la setmana santa de l'any 1331. Els autors destaquen que es tracta d'un document inèdit, que Girbal va passar per alt a la seva monografia, [191] i que és d'alt interès perquè no només demostra *"que empezaba a formarse entre algunos sectores de la sociedad cristiana de Cataluña [...] un estado de espíritu cada vez más desfavorable a los judíos"* sinó que també són declaracions que " tiene un alto interés de cosa viva, nos hace vivir el curso de aquellas escenas".[192] En aquest sentit, l'article destaca que no es tracta només d'un document que serveix per parlar dels jueus gironins, sinó que també per parlar d la societat cristiana medieval. Però els autors en aquest cas no fan un estudi dels documents, només resumeixen les declaracions recollides al quadern, i d'aquesta manera fan una narració cronològica dels fets. Hi ha uns molts pocs comentaris per part dels autors, que serveixen més aviat per esclarir alguns conceptes. Finalment es transcriuen les declaracions considerades més importants, juntament amb una ordre d'Alfons IV demanant que es prengués declaració als testimonis dels aldarulls.

Al final de l'article, es menciona que nous descobriments realitzats per Maria Àngels Masià han canviat la idea- generalitzada des de la monografia de Girbal- de la situació de la sinagoga del call de Girona en una de les cases del carrer de les Dones, i s'augura que aquests descobriments seran aviat publicats a *Sefarad*,[193] i certament, l'any 1953 es publica *Aportaciones al estudio del call gerundense*,[194] de Maria Àngels Masià (1907-1998). Aquesta era amiga de Sobrequés, i també va posar la seva atenció en la història medieval de Girona.[195]

A l'article que dóna a conèixer un seguit de documents conservats a l'Arxiu Diocesà de Girona,[196] inèdits, que contenien les declaracions de cristians i jueus a un interrogatori que tenia com a objectiu determinar si hi havia hagut una capella cristiana a l'edifici que en aquell moment era la sinagoga del call, ja que, en cas afirmatiu, aquesta haurà de ser tancada, tal i

---

[189] MILLÀS VALLICROSA, Josep María: *Restos de antiguos libros hebraicos*, pàg. 324.

[190] MILLÀS VALLICROSA, Josep María i BATLLE I PRATS, LluÍs: *Un alboroto contra el call de Gerona en el año 1331* , a "Sefarad", volum 12 número 2 (1952) pàgs. 297-335.

[191] Això evidencia que l'obra de Girbal segueix essent de referència en quan a les notícies sobre els jueus gironins publicades. Encara en aquestes dates no hi havia hagut cap obra que intentés fer una síntesis dels jueus gironins, tot i que la monografia de Girbal tenia gairebé cent anys.

[192] Sobretot per la transcripció de algunes frases i crits catalans- en un intent dels copistes de recollir els fets tal i com passaren- que serveix per fer un estudi de la lingüística catalana medieval. També són molt vives les indicacions geogràfiques, que serveixen per establir la topografia del call, del qual es parla breument a l'article. MILLÀS VALLICROSA, Josep María i BATLLE I PRATS, LluÍs: *Un alboroto contra el call de Gerona...* pàg. 297.

[193] MILLÀS VALLICROSA, Josep María i BATLLE I PRATS, LluÍs: *Un alboroto contra el call de Gerona...* pàg. 309.

[194] MASIÀ, Maria Àngels: *Aportaciones al estudio del call gerundense*, a "Sefarad", volum 13 número 2 (1953), pàgs. 287-309.

[195] CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal,* pàg. 131.

[196] Es trobaven al fons de Processos Varis. MASIÀ, Maria Àngels: *Aportaciones al estudio del call*... pàgs. 287-290.

com mana la butlla de Benet XIII.[197] La sinagoga va ser efectivament clausurada, només per tornar a ser oberta un any després.[198] Aquestes declaracions són claus per determinar quina era la situació d'aquesta sinagoga. Després d'investigar-les, l'autora conclou que la situació més probable- no pot donar una localització exacte, ja que no queda cap rastre que indiqui clarament quin edifici hauria estat el de la sinagoga- és una de les cases del cantó oest del carrer de la Força, al costat de les actuals escales de la Verge de la Pera, descartant la situació del carrer de les Dones de Girbal.[199] Per acabar, l'article té un apèndix on es transcriuen els documents que s'han estudiat per l'article i on es dóna un mapa senzill del call.

La importància d'aquest article radica en el fet de que aquest va ser el començament d'un debat al voltant de les sinagogues que havia tingut el call de Girona. Els articles posteriors dedicats a les sinagogues de Girona es centren en intentar resoldre el debat de quina era la versió correcta sobre la situació de la sinagoga: la de Girbal o la de Masià. Així l'any 1959 es publica a *Sefarad solución al problema de las dos sinagogas de Gerona*[200] de Carme Batlle (1931-). Aquesta historiadora- deixeble de Jaume Vicens Vives- té una obra dedicada sobretot a la política i societat de la Barcelona de la Baixa Edat Mitjana, però tot i així ha escrit un gran nombre de publicacions sobre el període medieval a altres localitats catalanes.[201]

Batlle es proposà amb l'article donar la solució al problema de les sinagogues, com bé diu el títol. Aquesta solució li va ser donada per grup de pergamins referents a la família Ribot, en concret un lligall d'onze documents referents a la propietat de la família sobre unes cases del carrer de Sant Llorenç, entre les quals s'incloïa l'edifici que havia estat la sinagoga.[202] Amb aquesta documentació, Batlle dedueix que no va haver només una sinagoga a Girona, sinó dues.[203] Aporta unes quantes notícies sobre la que ella considera és la primera sinagoga- la que va situar Masià-.[204] Es reprodueix un mapa de la situació de les sinagogues, i algunes fotografies, a més del apèndix documental amb la transcripció dels onze documents relacionats amb aquesta primera sinagoga.

Aquest article de Carme Batlle no seria l'última investigació sobre les sinagogues, però d'això se'n parlarà al següent apartat.

---

[197] Ja que una clàusula de la butlla especificava que s'havien de clausurar totes les sinagogues ubicades en edificis que haguessin estat anteriorment de culte cristià, com va resultar esser el cas d'aquesta sinagoga. MASIÀ, Maria Àngels: *Aportaciones al estudio del call...* pàg. 288.

[198] MASIÀ, Maria Àngels: *Aportaciones al estudio del call...* pàg. 290.

[199] MASIÀ, Maria Àngels: *Aportaciones al estudio del call...* pàg. 292-293.

[200] BATLLE, Carme: *Solución al problema de las dos singogas de Gerona*, a "Sefarad", 19 (1959), pàgs. 301-320.

[201] Va contribuir també a la fundació dels Estudis d'Història Medievals, i va ser professora fins a la seva jubilació de l' universitat de Barcelona, en història medieval. SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana,* pàg. 196.

[202] El fons havia estat una donació recent de la família a l'Arxiu Històric de Girona. BATLLE, Carme: *Solución al problema de las dos sinagogas...* pàg. 302.

[203] La situada per Masià- la que havia estat amb anterioritat a ser una sinagoga una capella cristiana- seria la primera sinagoga construïda segons Batlle, mentre que la que situa Girbal seria la segona. BATLLE, Carme: *Solución al problema de las dos singogas...* pàg. 302.

[204] Altres autors, dels quals es parla a continuació, rebatirien la creença de Carmen Batlle de que aquesta era la primera sinagoga que havia tingut el call jueu.

En els anys entre aquests dos articles sobre les sinagogues, Lluís Batlle publica, l'any 1954, *Ordenaciones relativas a los judíos gerundenses*,[205] un article aparegut al primer volum de l'*Homenaje a Millàs Vallicrosa*. [206] A l'article transcriu set ordinacions del segle XV emeses pels jurats de la ciutat de Girona, totes disposicions per evitar atacs als jueus, especialment durant les èpoques de festivitats religioses. Quatre de les ordinacions són inèdites, mentre que les tres restants ja van ser publicades per Chía. Totes es troben a l'Arxiu Municipal. Es fa una simple descripció del que aquestes disposen, amb un breu comentari sobre les dades que donen aquestes ordinacions a sobre de les relacions entre jueus i cristians.[207]

En quant a Millàs, l'any 1956 publica *Las inscripciones hebraicas de España*,[208] un *corpus* escrit juntament amb Francisco Cantera de totes les inscripcions hebrees trobades fins el moment, on per descomptat hi havia una secció dedicada a Girona. Més enllà del complet llistat de les làpides gironines- de les quals es dóna la fotografia, les característiques, la transcripció i traducció i els autors que les han publicat abans- aquesta secció conté una història del cementiri de Montjuic, on es dóna la seva localització, algunes notícies existents sobre el cementiri a època dels jueus i es desmenteix la idea que poguessin haver-hi dos cementiris jueus a Girona- idea que es creia des dels temps de Girbal-.[209] També es rectifiquen algunes traduccions errònies de Fita i Schwab, actualitzant d'aquesta manera correctament les làpides de Girona aparegudes al *Rapport* que feu aquest darrer.

En els primers anys de la dècada de 1960 trobem les ultimes incursions de Millàs i Lluís Batlle a l'estudi dels jueus a Girona. En el cas de Millàs és *Extractos del Talmud y alusiones polémicas en un manuscrito de la Biblioteca de la Catedral de Gerona,*[210] publicat l'any 1960, on parla d'un manuscrit trobat a la Biblioteca de la Catedral, que ell identifica com un llibre d'extractes del Talmud traduïts al llatí. L'article en si no guarda massa relació amb els jueus de Girona o el

---

[205] BATLLE I PRATS, Lluís: *Ordenaciones relativas a los judíos gerundenses*, a "Homenaje a Millás-Vallicrosa", 1 (1954), pàgs. 83-92.

[206] Els volums van aparèixer publicats de la mà del *Consejo Superior de Investigaciones Científicas,* i eren en motiu de la celebració de les seves noces de plata com a professor universitari. Recollien un seguit d'articles realitzats per amics i companys de Millàs, de temes afins als que treballava l'estudiós. BARTINA, Sebastian: *In Memoriam: Jose María Millàs Vallicrosa*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 20 (1970), pàg. 400.

[207] Es destaca el fet que les ordinacions tenen un caràcter persecutori: *"disposiciones que tenían carácter vejatorio y tendían a humillar a los desgraciados hebreos"*, una persecució que disminueix a meitats del segle XV, a causa, segons l'autor, del creixement econòmic experimentat per l'aljama, que va permetre *"la influencia del sector judío sobre la ciudad, que indiscutiblemente cada día era mayor*". BATLLE I PRATS, Lluís: *Ordenaciones relativas a los judíos...* pàg. 84

[208] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i CANTERA, Francisco: *Inscripciones hebraicas de Gerona* , a "Las inscripciones hebraicas de España", ed. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1956, pàgs. 231-260.

[209] Les làpides trobades al Palau Sacosta van ser utilitzades per a la construcció de la torre, i en tots els casos provenien de Montjuic. La seva morfologia diferent a les que es trobaven a aquella muntanya es deu no perquè provinguessin d'un altre cementiri, sinó perquè van ser adequades a les necessitats de la construcció. MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i CANTERA, Francisco: *Inscripciones hebraicas de Gerona,* pàgs. 233-234.

[210] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *Extractos del Talmud y alusiones polémicas en un manuscrito de la Biblioteca de la Catedral de Gerona* a "Sefarad ", volum 20 número 1 (1960), pàg. 21.

seu call,[211] es tracta només d'un comentari del manuscrit, amb la transcripció de certs passatges i la seva comparació amb un manuscrit de París similar.

L'any 1961 es publica a la revista *Sefarad* l'últim article de Batlle dedicat als jueus gironins, *Mas precisiones sobre el call gerundense. La ordenación de 1418*.[212] De nou tracta sobre una ordinació- extreta de l'Arxiu Municipal de Girona-[213] emesa per a la protecció dels jueus en moments de festivitat religiosa. Aquest cop centra l'atenció en el que aquesta ordinació diu respecte a la topografia del Call, i en concret de les cases de la Pia Almoina.[214] També fa una molt breu explicació de l'ordinació en si, i de com va ser aplicada. Al final del article la transcriu.

Els autors rellevants d'aquesta etapa dels estudis dels jueus gironins- clarament Millàs i Batlle i Prats- fan articles que no es diferencien gaire del que s'havia fet als temps de Girbal i Fita. Com hem pogut comprovar, són en la seva majoria articles dedicats al descobriment de documents als arxius gironins- sempre els gironins, encara no hi ha una recerca de documents jueus fora de la ciutat-. Hi ha articles que- a la manera del que feia Girbal- giren al voltant de document o documents que estan donant a conèixer, en que la informació històrica és fa servir per donar un context al que es transcriu, sense que hi hagi un estudi del mateix. Però també es cert que comencen a aparèixer altres articles es centren més en la investigació del document i en les dades històriques que dóna aquest. Bon exemple d'això són els articles de Masià i Carme Batlle, que, en tenir nous documents inèdits, els fan servir per iniciar el debat sobre la localització de la sinagoga, una qüestió que des de Girbal tothom havia donat per tancada- tanmateix els estudis sobre la topografia del call també van ser tractats per Batlle, el que demostra un debat continuat per conèixer els límits geogràfics del lloc-.

L'emergència d'aquest Institut d'Estudis Hebraics significa que la producció s'allunya de la visió dels jueus com a tema que forma part de la ciutat de Girona, i s'acosta al interès cap als jueus com a comunitat en si mateixa. Les publicacions ja no es fan només perquè aporten alguna cosa a la història de la ciutat, encara que no s'ha d' obviar el fet de que gran part dels articles apareixen als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, que és una publicació dedicada, al cap i a la fi, a la història local, al igual que ho fou la *Revista de Girona*. Tanmateix, el fet que en aquesta època hi hagi estudiosos lligats a aquest institut, com és Millàs, permet que els articles de Girona surtin de l'àmbit local per aparèixer en una revista de tirada nacional, com és *Sefarad*, mentre que a l'època anterior, a excepció dels estudis de làpides de Fita i els pocs articles publicats a la *Revue d'Études Juives*, els estudis es quedaren confinats a les publicacions gironines.

---

[211] MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *Extractos del Talmud y alusiones polémicas...* pàg. 21.

[212] BATLLE I PRATS, Lluís: *Más precisiones sobre el call Gerundense. La ordenación de 1418* , a "Sefarad", 21 (1961), pàgs. 48-57

[213] La ordinació havia estat mencionada per Girbal a la seva monografia, per Chía i per Sobrequés- al primer article de famílies gironines- però Batlle nota que es la primera vegada que es transcriu sencera, el que la fa *"prácticamente inédita"*. BATLLE I PRATS, Lluís: *Más precisiones sobre el call gerundense...* pàg. 48.

[214] L'ordinació que revista Batlle deia clarament quines portes s'havien de tancar per tal d'evitar que la gent de fora del Call hi pogués entrar, d'aquesta manera se'n coneix la topografia. BATLLE I PRATS, Lluís: *Más precisiones sobre el call Gerundense...* pàgs. 48-57

Però en general no és molt el que s'avança en aquesta etapa respecte a la coneixença del call gironí. No es que es pugui dir que la quantitat d'estudis dedicats als jueus gironins a finals de la dècada de 1950 fos poca, però segueixen essent articles breus que toquen petits temes, sovint relacionats amb el que es segueix redescobrint en els arxius. Tanmateix, tenint en compte el context en que es produeixen aquests estudis, en ple franquisme, es destacable com la visió dels jueus sense prejudicis es manté, i com aquests historiadors aconsegueixen fer una història rigorosa allunyada dels tòpics i falsedats de moltes obres produïdes en aquest període.

TERCERA ETAPA (1963-1987)

El primer autor que trobem en aquesta etapa és Jaume Marquès Casanovas (1906-1992). Marquès Casanovas pertanyia a la mateixa generació que Millàs Vallicrosa i Batlle i Prats, [215] i de fet els seus primers treballs sobre els jueus gironins s'assemblen molt al que van escriure aquests dos historiadors, en el sentit que es tracten d'articles dedicats principalment a la publicació d'un conjunt de notícies relacionades amb els jueus, trobades de nou als arxius. Per tant, difícilment es pot parlar de nous enfocaments al principi d'aquesta etapa.[216]

Jaume Marquès Casanovas era canonge- format a la Universitat Pontifícia de Tarragona- i l'any 1947 es convertí en arxiver de la Catedral de Girona. A partir d'aquest càrrec, Marquès Casanovas publicà nombrosos articles i monografies, amb la informació que extreia de l'arxiu de la Catedral, que es va dedicar a investigar a fons.[217] També va fer-se càrrec de l'Arxiu Provincial i de la direcció del Museu Diocesà.[218] Els seus treballs es van centrar gairebé exclusivament en història de la ciutat de Girona, sobretot en història, art i arquitectura religioses.[219] Els jueus van ser un dels seus camps de recerca.

L'any 1963 es publica *Sobre los antiguos judíos de Gerona,* [220] el primer d'una sèrie en la qual Marquès Casanovas dóna a conèixer documents- molts inèdits- relacionats amb els jueus. Cada article estarà dedicat a un sol segle, menys aquest primer, que tracta els segles IX i X.

Girbal ja havia parlat breument dels primers temps dels jueus gironins, però només per dir que no li corresponia el fixar l'època d'establiment dels jueus a Girona- de la qual no es podia estar segur de totes maneres, ja que no hi havia dades-.[221] Marquès Casanovas ve a resoldre aquesta incògnita amb un document que es troba a l'Arxiu de la Catedral de Girona. Es tracta de la

---

[215] PUJOL, Enric: *La historiografia,* pàg. 292.

[216] Aquesta etapa va veure un renovament de la visió de la historiografia jueva a nivell peninsular, coincidint amb un interès renovat per totes les minories que van formar part del conjunt de la societat cristiana a Espanya, amb les obres de Domínguez Ortiz, *La clase social de los conversos en la Edad Moderna* (1958) i de Caro Baroja *Los judíos en la España Moderna y Contemporanea* (1963). No es pot dir que es pugui apreciar l' influència d'això en els estudis sobre els jueus de Girona, almenys no durant el temps de Jaume Marquès Casanovas. CADAVID OTERO, Margarita: "*El camino a Sefarad". La historiografia de la presencia judía en España* , a "Desafíos", 20 (enero-junio 2009), pàgs. 323-326.

[217] També va ser l'encarregat de millorar l'arxiu, renovant les seves instal·lacions i reinstal·lant els fons més importants. ROURE I GÜIBAS, Gabriel: *El Dr. Jaume Marquès i Casanovas. Apunt biogràfic* , a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 33 (1994) pàgs. 19-20.

[218] SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia Catalana,* pàg. 271.

[219] ROURE I GÜIBAS, Gabriel: *El Dr. Jaume Marquès i Casanovas,* pàgs. 20-21. En aquest article també es diu que Jaume Marquès es va dedicar a "la lectura i transcripció paleogràfiques, qüestions de cronologia, problemes d'onomàstica, heràldica, numismàtica, sigil·lografia, etc".

[220] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, a "Sefarad", volum 23 número 1 (1963), pàgs. 22-35.

[221] *"No es de nuestro propósito entrar en disertaciones críticas para fijar la época más o menos probable en que los descendientes del pueblo hebreo vinieron á establecerse en estas regiones [...]".*GIRBAL, Enrique Claudio: *Los judíos en Gerona*, pàg. 2. S'ha de destacar, tanmateix, que el document que presenta Marquès ja el coneixia Carles Rahola, el qual només deia que era la primera notícia dels jueus gironins, sense fer-ne més apreciacions. RAHOLA, Carles: *Els jueus a Catalunya*, pàg. 37.

còpia d'un judici del segle X que, indirectament, explica l'assentament dels jueus a Girona: la sentència d'aquest judici deixava clar que un conjunt de terres anomenat *Judaicas* pertanyia al monestir de Santa Maria de Ripoll, qui l'havia rebut en herència a partir de la filla del comte Dela, comte que a finals del segle IX havia comprat les terres a una comunitat de jueus.[222] Marquès fa diverses hipòtesis sobre com hauria acabat una comunitat jueva vivint fora ciutat, i arriba a la conclusió que aquesta comunitat s'hauria establert al camp per evitar els conflictes que patia la ciutat de Girona durant els segles VIII i IX, a causa de la guerra contra els àrabs, teoria que és només una suposició, ja que no pot recolzar-la amb cap document. També argumenta que el fet que aquesta comunitat de jueus visqui a *Judaicas* demostra que la repoblació del camp abandonat per la població àrab després de la Reconquesta va ser duta a terme *"por un grupo étnico judío, que acusa de gran espíritu emprendedor y de adaptación propio de su raza",* [223] de nou una afirmació que no pot ser confirmada.

El document que publica Marquès tanmateix especifica que el comte Dela comprà les terres amb la promesa d'ubicar als jueus dins la ciutat de Girona. Marquès revisa la vida del comte- segons fou investigada per altres autors- per intentar establir les dates aproximades d'establiment dels jueus, ja que aquestes haurien de coincidir amb el moment en que aquest governà Girona,[224] i finalment conclou que fou a finals del segle IX,quan Dela probablement s'encarregà d' ubicar als jueus a unes cases dins la ciutat, prop de la catedral, que havien estat habitades per canonges abans que aquests fossin traslladats a un sol edifici per viure en comunitat.[225] Per això es basa en un document, publicat a *España Sagrada* d'Enrique Florez, que sembla indicar que els jueus pagaven un cens als canonges per tal de residir en aquests habitatges.[226]

Acaba amb un apèndix on es transcriu el document. S'ha de destacar, però, que aquesta data d'establiment i les circumstancies que portaren als jueus a establir-se han estat qüestionades per altres historiadors, ja que aquest document no és un original, sinó una còpia del segle XVIII, que podria ser, per tant, falsa o haver estat mal copiada. Però és cert que, tal i com menciona Marquès a l''article, la còpia de Girona no és l'única que existeix: hi ha una altre còpia, un extracte del text conservat a la Biblioteca de Catalunya,que data de segles abans de la que fa servir Marquès Casanovas, el que dóna certa credibilitat al document.[227] Res no pot ser confirmat enterament, però.

La segona part de l'article està dedicada a dues notícies de jueus del segle X, través de d'un document del mateix Arxiu Catedralici i un altre del Arxiu Reial de Barcelona[228], tots dos

---

[222] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàgs. 22-29.
[223] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàgs. 25-26.
[224] Ramon d'Abadal a la seva obra *Els primers comtes de Barcelona*, defensava que entre els any 880 i 890, Dela pren el control de Girona a la força, i a *Historia de España* de Mendez Pidal, es diu que Dela fou el governant legítim de Girona entre el 878 i el 890. Per tant, es conclou que la data d'establiment dels jueus podria haver estat entre dins d'aquests dos intervals. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàgs. 25-27.
[225] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàg. 28.
[226] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàgs. 28-29. Marquès Casanovas indica que tot això hauria estat possible gràcies a un pacte entre el comte Dela i Teotario, bisbe de Girona, però no hi ha evidències documentals que ho provin.
[227] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàgs. 22-23.
[228] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona,* pàg. 32.

vendes de cases a Girona. Amb la primera- la venda de la casa d'una jueva- intenta situar la posició d'aquesta casa dins del call, i d'aquesta manera parla una mica de la topografia del call.[229] El segon document mereix més atenció: es tracta d'un document de l' historiador del segle XVII Gaspar Roig i Gelpí,[230] copiat d'un original perdut[231]- el que de nou fa sospitar de la seva autenticitat, encara que Marquès no dubta: *"la copia, tan detallada, de P.Roig, nos parece digna de crédito"*-[232] que parla de la venda, datada de 988, d'un palau fora les muralles de Girona, que es trobava "*a poniente de la sinagoga de los judíos*", segons les afrontacions que detalla el document. Marquès fa servir aquestes afrontacions per reconstruir la zona on s'emplaçaria aquesta sinagoga, que finalment conclou es localitzava "*a poniente del palacio Condal y a mediodía de la Catedral*".[233] Es tractaria, per l'antiguitat de la venda i l'emplaçament, d'una sinagoga més antiga i diferent a les tractades per Àngels Masià i Carme Batlle. A part d'això, però, no se'n busquen més dades. També hi ha un apèndix on es transcriu el document.

Tot i els dubtes respecte els documents utilitzats, molts historiadors han donat per bones les teories de Marquès Casanovas, i en les històries generals dels jueus a Girona es menciona com a data d'establiment més probable finals del segle IX, al igual que es dóna per vàlida l'existència d'aquesta primera sinagoga. Es destacable tanmateix que, tot i ser un article dedicat a la descoberta de documents, és el primer des dels estudis de les sinagogues de Masià i Carme Batlle que proporciona- autenticitat dels documents a part- noves dades de rellevància sobre els jueus de Girona.

L'any 1965 Marquès Casanovas continua la sèrie d'articles amb *Los judíos de Gerona en el siglo XI*.[234] Publica documents de tipologia molt diversa, tots datats del segle XI i referents a jueus gironins: en primer lloc, la venda d'una casa d'un jueu a un cristià, que serveix per reconstruir "*imaginativamente*" la topografia de la zona de la vella muralla, a partir de les afrontacions que dóna el document.[235] Dels tres documents següents els esmenta sense fer-ne cap comentari, i a continuació es parla de dos resolucions del concili de Girona, que exigeixen que els jueus que han comprat terres compleixin amb les mateixes rentes que els cristians que abans les habitaven. Marquès Casanovas aprofita per parlar sobre el funcionament de les rentes senyorials en aquest segle, mencionant els conflictes que es produïen pel fet que els jueus que compraven terres cristianes no pagaven les rentes a l'església, al no ser membres

[229] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàg. 32.
[230] Apareixia en un repertori de documents, el *Repertorio Alfabetico* de Pontich, que els *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* havia transcrit feia tres anys. Per tant s'ha d'assumir que Marquès va trobar el document en aquest *Repertorio*, i no visitant l'arxiu barceloní. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàg. 32.
[231] Marquès demanà a un company, l'antic director de l'Arxiu de la Corona d'Aragó Jesús Martínez, que busquès el document original. Aquest no va poder trobar-lo. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàg. 32
[232] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàg. 32. Calzada i Oliveras donaria més tard al seu article sobre les sinagogues de Girona tres raons- bastant lògiques- per les quals el document hauria d'estar acceptat com a vertader. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàgs. 32.
[233] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, pàgs. 32-34.
[234] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XI* , a "Sefarad", 25 (1965), pàgs. 49-58.
[235] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XI,* pàgs. 50-51.

d'aquesta.[236] L'autor declara que, després d'haver examinat les ordinacions, es pot concloure que *"los judíos rehusaban pagar tales derechos y la Iglesia no se resignaba a perderlo*s", el que era font de continuat conflicte.[237] També fa un breu anàlisis del llenguatge que fan servir aquestes ordinacions, on indica que, tot i l'aparent duresa d'aquest- a les ordinacions es diu que els jueus tenen "*detestable perfidia"* i *"execrable servicia*"- s'ha de tenir en compte que l'etimologia de les paraules ha variat al llarg dels segles, *"unos términos que eran corrientes entonces y carecían del sentido peyorativo que tienen en la actualidad"*-.[238]

Per últim parla de la donació d'una finca entre dos cristians, on es destaca una clàusula en la que es prohibeix la venda a jueus. El propi autor és incapaç de comprendre el sentit d'aquesta clàusula, però conclou que fàcilment podria estar lligada a les rentes i obligacions de les terres cap a l'església i la negació dels jueus a complir-les. Enllaçant amb el que deien les ordinacions precedents, acaba l'article amb aquesta declaració: *"una cosa es segura: que la exclusión de los judíos no obedecía a discriminación racial".*[239]

Al l'apèndix es transcriuen dos dels documents de venda**,** provinents de l'Arxiu de la Catedral de Girona.

A la dècada de 1970, amb l 'auge econòmic experimentat a Espanya i a Catalunya després de la difícil època de post-guerra, l'accés a la universitat és fa més fàcil pels sectors socials abans exclosos d'aquesta. Es produeix alhora un augment d'alumnes universitaris dedicats a la història.[240] Això influeix en la història local, ja que el gran augment d'alumnes universitaris comporten un bagatge d'estudiosos disposats a fer-se càrrec de les institucions, els arxius i la recerca de la història de la seva localitat. Universitaris que, per altre part, porten amb si les noves tendències historiogràfiques, noves temàtiques i que rebutgen la història local- sovint conservadora- feta fins aleshores.[241]

La gran majoria d'aquests universitaris són formats a Barcelona. Però l'any 1969 s'inaugura el Col·legi Universitari de Girona- una secció delegada de la Universitat de Barcelona- on es donava un cicle d'història, entre altres estudis. Tot i les seves limitacions- tan acadèmiques com administratives- el nou Col·legi va servir per estimular l'activitat acadèmica gironina, oferint als estudiosos ja consolidats un nou punt de troballa, i a les persones que no tenien medis per traslladar-se a Barcelona o a altres universitats un lloc on dur a terme els seus

---

[237]MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XI* , pàg. 55.
[238]MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XI* , pàg. 55.
[239]MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XI* , pàg. 56.
[240]Les causes d'això són majoritàriament polítiques. Els historiadors passen a tenir un paper social com a estudiosos de la contemporaneïtat, de la realitat històrica de la república i el franquisme. Es troben a càrrec de tornar a Catalunya la memòria col·lectiva, al passat immediat prohibit pel franquisme. Això els dóna una rellevància que abans no tenien. UCELAY, Enric: *Història regional, història comarcal, història local* , a "Reflexions metodològiques sobre la història local", ed. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 1985, pàg. 21.
[241] Sobretot estaran interessats en fer història social i econòmica, si bé el nou historiador local pot acabar essent, bàsicament, una còpia dels seus antecedents "una nova figura d'estudiós local, que pot arribar a ser tan tòpica com les anteriors [...] l'estudiant universitari, que amb el temps un llicenciat que ensenya a l'institut local, o porta un centre d'estudis locals, o assumeix la direcció de l'arxiu municipal, que produeix el que pot arribar a ser un micro-estudi en el mal sentit del terme, publicat en una revista municipal" UCELAY, Enric: *Història regional, història comarcal*, pàg. 23.

estudis. Aquest serà també el precedent per a la fundació de la Universitat de Girona,[242] i alhora un bon punt de partida pel major interès cap a l'estudi de la història de Girona, a més de crear una base d'historiadors purament gironins.

A partir d'aquest moment augmenten aquells que estudien la història dels jueus a Girona- que encara són pocs- però més important és destacar que aquestes institucions i la seva aportació a la història de Girona seran part de la recuperació de la herència jueva a Girona que veurem a la dècada del 1990.

L'any 1975 es publica la continuació de l'obra de Jaume Marqués Casanovas, *Judíos de Gerona en el siglo XII*.[243] Els articles anteriors havien aparegut a *Sefarad*, però aquest es publica als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*.

A l'inici de l'article fa un breu comentari del perquè de la continuació de la seva sèrie*: "El interés que los eruditos y estudiosos de las comarcas gerundenses sienten por el tema siempre actual de las relaciones judío-cristianas, nos ha inducido a continuar con nuestra publicación".* També hi ha una altre raó, i es que el número dels *Annals* en el qual es publica aquest article és un homenatge a Santiago Sobrequés *"El cual había dedicado notable actividad al estudio de las familias hebreas gerundenses"*.[244]

L'article és de nou una recopilació de documents sobre jueus, aquest cop del segle XII. En publica vuit, trobats a l'Arxiu Catedralici de Girona. El primer document, la renovació d'un contracte d'enfiteusi entre un jueu de Girona i el bisbe que posseïa la casa on habitava, destaca per ser el primer document del qual es té constància que menciona la paraula call, evidenciant per tant que l'any en qual es feu el document-1160- el call ja existia com entitat almenys geogràfica.[245] Marquès dóna a conèixer tres documents venda- dos de cases i un d'un habitatge amb forn- i n'estudia les afrontacions. Sobre el forn- anomenat forn de la Ruca- n'aporta uns quants més- que sobrepassen el segle XII- per explicar la història de l'immoble, que juntament amb les altres cases arribà a formar part de la Pia Almoina. Aquests documents serveixen per fer de nou una geografia del call. Es reprodueixen i s'expliquen a més dos plànols de la zona de l'Almoina, un del segle XVII i un altre elaborat per Lluís Batlle, que dibuixa la possible distribució topogràfica del mateix espai el segle XII.[246] Per últim, es parla d'un document on es dóna testimoni de que un jueu paga a la seu dos porcs a l'any, per una *condamina* que posseeix. El comentari per part de l'autor és això demostra que "*las buenas relaciones entre razas y religiones y la exclusión de actos habituales de discriminación racial."*[247] A l'apèndix es transcriuen els vuit documents.

---

[242] MIRÓ I AMETLLER, Joan: *El Col·legi Universitari de Girona (1969-1981)*, a "Revista de Girona", 97 (1981), pàgs. 317-321

[243] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XII*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 22 (1974-1975), pàgs. 1-21.

[244] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XII*, pàgs. 1-2

[245] Rebat l'afirmació- feta per Sobrequés Vidal- que la primera vegada que es menciona el Call és a un document de l'any 1319. MARQUÉS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XII*, pàg 4.

[246] D'aquest plànol per Lluís Batlle es diu que "*será objeto de nuevas precisiones en artículos siguientes, por cuyo motivo reviste gran interés su publicación".* MARQUÉS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XII*, pàg. 10.

[247] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XII*, pàg. 11.

Així doncs, l'article analitza uns quants documents sobre aquest segle, però sense posar l'atenció en cap aspecte que no sigui el geogràfic, el qual està tanmateix limitat a la Pia Almoina i a les zones immediates a aquesta. Només hi ha dues dades més: la de la paraula call- que té la seva importància, ja que és una informació inèdita- i aquest últim document que li serveix per fer aquesta afirmació rotunda- i potser agosarada, tenint en compte la falta d'altres dades- a favor de les bones relacions entre cristians i jueus.

Coincidint amb la publicació de *Judíos de Gerona en el siglo XII*, Josep Maria Madurell i Marimon (1893-1983) publica al mateix número dels *Annals Jueus gironins i la seva aljama (1349-1498). Notes documentals*.[248] Aquest autor autodidacte va treballar sobretot els arxius de Barcelona, i precisament a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona extreu el recull de documents- setze en total- que li serveixen per fer aquest article. Els documents- datats entre els segles XIV i XV- són de tipologia diversa: hi ha testaments, censals, pagaments, dotacions de poders... l'única cosa que tenen en comú es que són de jueus provinents de Girona i instal·lats a Barcelona, o bé documents entre jueus gironins i jueus o cristians barcelonins. No s'analitzen els documents, només se'n fa un resum del contingut.[249] Al final de l'article, en un altre apartat, parla de les confirmacions a les ordinacions per el bon govern de l'aljama de Girona per part del rei Alfons el Magnànim, datades del 1456, segons una transcripció trobada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. L'autor explica el que disposaven aquestes ordinacions,[250] sense fer-ne tampoc cap estudi.

Tots els documents utilitzats per l'article són transcrits al final d'aquest. Hi ha a més un afegit de dos documents expedits pel rei Joan i uns quatre pel rei Martí, sobre el call de Girona o jueus gironins, sobre els quals tampoc fa cap comentari. [251]

És una novetat el donar a conèixer documents de Barcelona respecte a les fonts dels autors precedents, que com hem pogut comprovar no surten dels arxius gironins. Però la veritat és que, en el que es refereix als documents, aquest article aporta més aviat poca cosa, ja que es limita a això, a donar-los a conèixer, sense fer valoració històrica.

Ja a finals de la dècada, trobem l'any 1978 a *Annals de l'Institut d' Estudis Gironins Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión*,[252] de Enric Mirambell Belloc (1922-). Enric Mirambell és un historiador gironí lligat sobretot als arxius i a les biblioteques de la ciutat. Va ser en primer lloc director de la Biblioteca Pública de Girona, i més tard de l'Arxiu Històric Provincial. També va ser membre de la Comissió de Monuments de Girona i finalment va ser

[248] MADURELL I MARIMON, Josep Maria: *Jueus gironins i la seva aljama (1349-1498). Notes documentals*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 22 (1975), pàgs. 23-49.
[249] Alguns documents, però, parlen de jueus d'altres localitats (Castelló d'Empúries, Falset, Santa Coloma de Queralt...) o conversos, com nota Jaume Riera. RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1970-198,* a "Calls", 1 (1986), pàg. 102.
[250]MADURELL I MARIMON, Josep Maria: *Jueus gironins i la seva aljama...* pàgs. 27-28.
[251] MADURELL I MARIMON, Josep Maria: *Jueus gironins i la seva aljama...* pàg. 27
[252] MIRAMBELL BELLOC, Enrique: *Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión*, a "Annals de l' Institut d' Estudis Gironins", 24 (1978), pags. 5-18.

nomenat Cronista Oficial de la Ciutat.[253] Fomentà també la creació del Col·legi Universitari de Girona. La seva obra bibliografia està dedicada gairebé en exclusiva a la història de la ciutat.

L'article està basat en una conferència de l'autor al IX Congrés de Historia de la Corona d'Aragó. Recull les notícies que es donen dels jueus els últims anys d'existència de l'aljama jueva, abans de la seva expulsió l'any 1492, i els anys posteriors a aquesta. Són documents sobretot provinents d'uns manuals notarials de l' Arxiu Històric de Girona.[254] Fa una breu explicació dels moments anteriors a l'expulsió, basant-se en treballs anteriors- especialment de Chía-.[255] Menciona una proclama del Batlle de Girona, en que promet als jueus que poden vendre les seves possessions lliurament a cristians abans de marxar,[256] i a partir de llavors fa una llista detallada- en ordre cronològic- de totes les vendes i cessions de jueus a cristians que ha pogut trobar, resumint aquestes però sense fer-ne cap comentari. De l'expulsió en si mateixa, només en diu que *"Ningún detalle nos ha sido dado hallar de cómo se produjo el éxodo"*, i parla molt breument del possible establiment dels jueus a Perpinyà després de l'exili.[257] L'article acaba essent bàsicament la recopilació de notícies de vendes. No hi ha apèndix ni es reprodueix cap document dels mencionats.

Jaume Marquès Casanovas fa la continuació dels seus articles sobre els jueus cinc anys després de l'anterior. L'any 1980 publica als *Annals judíos de Gerona en el siglo XIII.*[258] Aquest cop els *Annals* estaven dedicats a Lluís Batlle i Prats: *"En concordancia con esa actividad del dr. Batlle nos ha parecido de interés la publicación de los datos que tenemos recogidos sobre el tema continuando la serie de artículos publicados anteriormente*".[259]

Es tracta de nou d'una recopilació de documents, aquest cop del segle XIII. La majoria de provenen de l'Arxiu de la Catedral de Girona. Parla de diferents temes- de forma molt breu- basant-se en la informació que aporten els documents. A través de la venda d'una casa que era a llindar del cementiri de Montjuic es destaca que situa el cementiri com a propietat del call jueu en general, i no d'un particular. Això demostra que en aquest segle el call jueu ja existia en aquest segle com un grup propi, amb el seu propi cementiri i servei religiós.[260] A través també de varies vendes parla de les propietats de terres al camp que tenien alguns

---

[253] També va ser col·laborador habitual a la *Revista de Girona* i als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*- entre d'altres publicacions- i membre del Consell Assessor del *Quadern de la Revista de Girona.* ARAGÓ, Narcís- Jordi: *Enric Mirambell i l'esperit de Girona*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 49 (2008) pàgs. 13-18.

[254] La majoria prové del manuals dels notaris Nicolau Roca, Pere Escuder i Dalmau Ombert.

[255] MIRAMBELL BELLOC, Enrique: *Los judíos gerundenses en el momento...* pàgs. 5-7.

[256] Aquesta proclama també prové de l'Arxiu Històric Provincial. L'autor menciona haver-lo trobat a un quadern solt dins del manual del notari Pere Escuder, però que també es pot trobar reproduïda en la seva totalitat o en part en alguns de les compravendes dels jueus. MIRAMBELL BELLOC, Enrique: *Los judíos gerundenses en el momento...* pàgs. 11

[257] Es basa per aquesta informació en l'obra de Pierre Vidal *Les Juifs des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*, però també afirma que el més normal és que els jueus es quedessin a un lloc prop de les seves anteriors cases en cas de que en algun moment poguessin tornar- ja que alguna venda indica que els jueus en realitat creien que l'expulsió seria revocada en algun moment-. MIRAMBELL BELLOC, Enrique: *Los judíos gerundenses en el momento...* pàg. 17.

[258] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos en Gerona en el siglo* XIII, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 25 (1980), pàgs. 283-298.

[259] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *judíos en Gerona en el siglo XIII*, pàg. 284.

[260] MARQUÉS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XIII*, pàg. 285.

jueus, que *"revela que los judíos poseían tierras laborables y completaban sus ingreso comerciales con la práctica de la agricultura*".[261] Per unes pragmàtiques de Jaume I comenta l'organització de l'aljama i les disposicions reials sobre aquesta, i destaca que les disposicions no eren *"una ley discriminatoria contra los judíos"* ja que dictaven una sèrie de normes per acabar amb la usura- que causava malestar als cristians, i podia conduir cap a conflictes- i els mals tractes als jueus per part dels veguers, i per tant eren una sèrie de lleis que volien procurar el bon ordre de la ciutat.[262] Fa unes breus biografies sobre dos jueus rellevants de l'època, Nahámanides i Mair Sa Barra, a través d'uns quants documents,[263] i finalment ofereix algunes dades de famílies jueves importants. També explica alguns documents a part d'aquests, però sense fer-ne comentaris. L'article en sí segueix la mateixa línea dels anteriors, es destaquen algunes coses dels documents, però en general només els dóna a conèixer.

Acaba dient que la redacció de l'article dedicat al segle XIV s'haurà de demorar, per l'abundància de dades referents als jueus en aquest segle, que probablement apareixerà al següent volum dels *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Però l'article no es va arribar a publicar, i la seva sèrie acaba aquí.[264] A l' apèndix es transcriuen dos documents: un decret reial en contra de la usura i d'un jurament que prestamistes jueus havien de realitzar, prometen que si no tornaven els documents d'un préstec un cop aquest s'havia saldat era perquè els havien perdut, i que no els retenien per cometre un frau.[265]

També l'any 1980 Josep Calzada i Oliveras (1913-1990) publica *Les sinagogues de Girona.*[266] Calzada va ser teòleg- llicenciat a la Universitat de Salamanca- i canonge de la catedral de Girona. Va ser tanmateix Delegat Episcopal del Patrimoni Històrico-Artístic de la ciutat, i va arribar a gestionar el Servei d'Arqueologia de la Diputació. Intervingué també en la fundació del Museu d'Art de Girona. La majoria de les seves publicacions són sobre la història o l'art de les institucions i edificis religiosos de la ciutat de Girona i altres localitats [267]

Aquest article, l'únic que va publicar sobre els jueus de Girona, pretén explicar tot el que es coneix fins a la data de les sinagogues de Girona. L'article es part de l' homenatge a Lluís Batlle, i el propi tema, segons l'autor, va ser escollit en honor al historiador "hem pensat que una contribució avinent podria ser parlar sobre les Sinagogues de Girona, ja que el Sr. Batlle ha escrit tant, i tan bé, sobre el call judaic de Girona".[268]

---

[261] És interessant perquè els jueus i la seva relació amb el camp és un tema menystingut per la historiografia. MARQUÉS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XIII*, pàg 286.
[262] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XIII*, pàg 287-289.
[263] Destaca que Joaquim Pla Cargol i altres autors van mal interpretar el document de denuncia contra Nahamànides. Sobre Mair sa Barra, rectifica una de les informacions que va donar Sobrequés, que deia que Mair viva a casa anomenada Casa de Cardona. En realitat aquesta afirmació va ser resultat d'una mala traducció del llatí, Mair vivia a la ciutat de Cardona. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XIII*, pàgs. 290-292.
[264] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XIII*, pàgs. 293-294.
[265] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XIII*, pàg. 289.
[266] CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Les sinagogues de Girona*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 25 (1980), pàgs. 375-393.
[267] MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Les publicacions del doctor Josep Calzada*, a "Revista de Girona" 140 (maig 1990) pàgs. 32-35.
[268] CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Las sinagogues de Girona*, pàg. 375.

La informació més rellevant és aquella que aporta sobre la primera sinagoga de Girona. Parla sobre els dubtes que hi ha respecte a la seva existència de la sinagoga, sustentats, com ja s'ha dit, en el fet que el document que fa referència a la sinagoga podria ser fals.[269] Calzada, però, creu que hi ha tres raons de pes per creure que el document: la primera, que una falsificació no s'hauria preocupat en mencionar un detall tan específic com la presència d'una sinagoga, la segona, que les dates coincideixen amb el moment d'establiment dels jueus a Girona, i la tercera, que el lloc on tradicionalment es situa aquesta sinagoga- a la plaça dels Apòstols, al costat de la catedral- és el mateix lloc on també es situen les cases abandonades per eclesiàstics que haurien habitat els jueus en el moment del seu establiment a Girona. Fa especulacions sobre les característiques de la sinagoga, i en diu que devia ser humil, ja que la comunitat jueva no era gaire gran. [270]

Calzada creu que aquesta primera sinagoga va ser segurament substituïda el segle XI per la segona sinagoga que hauria tingut la ciutat de Girona. De la segona sinagoga en diu bàsicament el mateix que ja investigà Àngels Masià i Carme Batlle, però decideix fer una revisió dels treballs i fa una lectura detallada de tres documents- que ja havien estat utilitzats per les dues autores- de l'Arxiu Provincial de Girona. El primer document és la venda del solar on havia estat la sinagoga, abans de l'expulsió dels jueus, que serveix per verificar que sinagoga existí i que l'any 1492, ja no estava en funcions. El segon és la venta de la sinagoga a Pere Grau, canonge. El tercer és una donació del dit canonge al notari Nicolau Roca, que serveix per parlar de les posteriors vendes que es van fer del solar de la sinagoga o l'edifici. Finalment situa geogràficament la sinagoga, a partir de les afrontacions que apareixen en aquests tres documents: al carrer de San Llorenç de la Força, concretament al solar on durant un temps es trobà el convent dels Caputxins, i després l' Institut de Girona. [271]

Per últim, parla d'una tercera sinagoga, que estaria situada al Carrer de la Força. Hauria estat construïda en el segle XV, ja que la segona sinagoga data del segle XIII o XIV. Per tant, aquesta tercera sinagoga, que s'hauria instaurat al quedar abandonada l'última, dataria de principis del segle XV- encara que l'autor es senti escèptic davant de l'idea de que el call, en franca decadència en aquell moment, volgués construir una nova sinagoga-. El moment fou abandonada, segons l'autor i seguint el que es desprèn de la documentació, seria després del 1431.[272]

Per la seva situació, l'article aporta noves dades interessants. Com ja s'ha dit, aquesta sinagoga sempre havia estat situada a la casa numero 5 del carrer de les Dones- actual carrer Oliva i Prat- seguint la opinió que havia publicat Girbal-. Però Calzada explica que va parlar amb Marquès Casanovas, i que aquest deia que no hi havia proves documentals que situessin la sinagoga a aquesta casa, i que de fet posseïa una prova documental de que la sinagoga s'havia de situar a una altre casa. Calzada va veure la traducció d'aquest document, inèdit

[269]Segons l'autor, el propi Marquès Casanovas començava a dubtar d'aquest document: "el propi Dr. Marqués darrerament ens ha manifestat verbalment algun dubte o vacil·lació sobre aquest assumpte". CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Les sinagogues de Girona*, pàg. 377.
[270] CALZADAS I OLIVERAS, Josep: *Les sinagogues de Girona*, pàgs. 376-377.
[271] CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Les sinagogues de Girona*, pàg. 383.
[272] CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Les Sinagogues de Girona,* pàg. 386

aleshores,[273] i nota que el document diu bàsicament el mateix que un altre document en possessió de Mirambell- i més antic que el de Marquès-. Els dos documents confirmen la venda d'una casa a Jordi Rafart, beneficiari de la Catedral- que després la va vendre de nou -i on hi havia unes estances que coincidien amb el que es podria trobar a una sinagoga. La casa, situada al carrer de la Força, tenia el nom tradicional d'Isaac el Cec en el moment de la redacció de l'article. Calzada creu que no s'ha de descartar definitivament que la sinagoga es trobés a la casa número 5, i que l'explicació pels documents de Marqués i de Mirambell podria ser que la sinagoga ocupava més d'una casa.[274] Per últim, parla de l' identificació de la casa que com l'habitatge d'aquest cabalista anomenat Isaac el Cec, i en diu que no hi ha cap prova que mencioni a Isaac el Cec com a habitant de Girona, i que per tant aquesta afirmació no té veracitat històrica. [275]

Aquest article ajunta les informacions que publicaren aquestes dues autores i les renova amb noves conclusions i dades, i és per tant un canvi respecte als articles precedents de Marquès Casanovas.

Entre aquestes dues publicacions- la de Calzada i una nova de Marquès Casanovas- sobre les sinagogues, trobem dos articles de menor importància. L'any 1982 Enric Cortès (1939-), biblista dedicat als estudis teològics i també hebreus- publica *Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona*.[276] Es tracta, com el seu propi nom indica, de la recopilació d'uns textos en hebreu que van ser trobats per Marquès Casanovas a les tapes de dos volums d'aquest arxiu.[277] Fa una descripció exhaustiva dels fragments, i en diu que alguns no tenen la menor rellevància, però si considera que n'hi ha alguns d'interès que valdria la pena que fossin estudiats amb deteniment.[278]

El segon és de Enric Mirambell i Belloc, que l'any 1981 a Sevilla fa una ponència que més tard- l'any 1985- es publica dins les Actes sota el nom *Documentos para el ordenamiento jurídico y económico del barrio judío de Gerona (siglo XV).*[279] Parla d'un manual del notari Nicolas Roca- batlle de l'aljama de Girona- dels anys 1463 a 1474.[280] En aquest document s'hi troben les actes d'elecció, documents referents a l' imposició de la carn i la farina i l'aplicació de la talla als residents de l'aljama. L'autor explica aquests tres fets a partir de la documentació, i la conclusió que n'extreu d'aquests és que l'aljama es trobava en declivi tan econòmic com

[273] Casanovas el va acabar publicant a *Casals de Girona (IV)*, del qual es parla a continuació.
[274] CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Las sinagogues de Girona,* pàgs. 389-391.
[275] CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Las sinagogues de Girona,* pàgs. 391-393.
[276] CORTÈS, Enric: *Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona*, a "Revista Catalana de Teologia" volum 7, número 1-2 (1982), pàgs. 1-56.
[277] CORTÈS, Enric: *Fragments de manuscrits hebreus...* pàg. 1
[278] En destaca sobretot la poesia religiosa, que ell creu que és inèdita. CORTÈS, Enric: *Fragments de manuscrits hebreus...* pàg. 55
[279] MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Documentos para el ordenamiento jurídico y económico del barrio judío de Gerona (siglo XV)*, a "La Ciudad Hispánica Durante los Siglos XIII-XVI, Actas del Coloquio Celebrado en La Rábida y Sevilla del 14 a 19 de Setiembre de 1981"l, volum 2, ed. Universidad Complutense, Madrid, 1985, pàgs. 1465-1468.
[280] És un volum de 81 folis anomenat *Manuale primum negotiorum apocharum, eleccionum et aliarum rerum Aljame iudeorum civitatis Gerunde*. MIRAMBELL BELLOC, Enric: *Documentos para el ordenamiento...* pàg. 1466.

demogràfic, ja que hi han greus dificultats per recaptar el total de 85 o 90 sous que havia de tributar l'aljama - la major tributació de l'any 1466 van ser onze sous-[281]

La nova informació sobre la segona sinagoga es va concretar l'any 1984 amb el llibre de Marquès Casanovas *Casals de Girona* (IV).[282] Aquest era part d'una sèrie[283] dedicada a les cases del centre històric de la ciutat. El quart volum estudia aquelles que van formar part del que va ser el call jueu. L'obra es dedica a repassar les cases del carrer de la Força, la Pujada de la Catedral i la Plaça de la Catedral, donant detalls sobre la seva història, fent una descripció d'aquestes i destacant algunes de les dades més importants.

L'apartat més interessant del llibre referent als jueus és aquell que esta enterament dedicat a la darrera sinagoga de Girona. Dóna a conèixer el document del qual ja parlà Calzada, i que segons ell demostra que la localització de Girbal i els altres autors- la casa número 5 del carrer de les Dones- no va ser mai la sinagoga.[284] En comptes d'això, dóna com a localització correcta la casa d'Isaac el Cec. El que si és nou són els documents que aporta sobre les continues vendes de la casa, resseguint la història de la casa des de la seva venda l'any 1492 fins a l'actualitat. El document de venda citava quatre peces diferents: una escola- sembla ser diferenciada entre dones i homes- un hospital i els banys. L'autor diu que un document posterior també menciona l'existència d'una carnisseria. A partir d'això, intenta situar tots aquests espais en la geografia actual del carrer, per tal de determinar la distribució exacta de la distribució dels compartiments que formaven la sinagoga.[285] A la descripció de l' ubicació d'aquests espais s'afegeix un plànol.

També parla, més breument, de la segona sinagoga. Aporta nous documents [286] que serveixen sobretot per donar les seves afrontacions al llarg del temps i per confirmar que es trobava al carrer de San Llorenç.[287]

A part d'això, fa breus referències a alguns jueus que varen habitar les cases que estudia, però són notes de caràcter biogràfic o referides només a la història de l'edifici, i no posades en conjunt amb la resta de la història del call.

Marquès presenta el seu treball com a definitiu en el que es refereix al tema de la localització de les sinagogues. Però més enllà de la veracitat de les afirmacions de Marquès o del debat de les sinagogues, és important destacar el fet que, gràcies a aquests treballs, el call com a entitat geogràfica ja es coneix. L'espai físic de l'època medieval s'identifica en l'espai físic de l'actualitat. Aquest no és un treball nou- des de Girbal trobem estudiosos que parlen de la topografia del call- però el fet que Marquès aconsegueixi fixar un espai religiós en la casa

---

[281] MIRAMBELL BELLOC, Enric: *Documentos para el ordenamiento*... pàgs. 1467-1468.
[282] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Casals de Girona* (IV), ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1984.
[283] Les altres obres de la sèrie són *Girona Vella* (1979) *Girona Vella 2* (19799 i *Indrets de Girona (III)* (1981).
[284] D'aquesta fa un llistat dels seus propietaris fins el 1461, demostrant que havia estat sempre un espai d'habitatge, i no una sinagoga. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Casals de Girona (IV),* pàg. 108.
[285] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Casals de Girona (IV),* pàgs. 119-130.
[286] Un dels més importants, que fa referència a l'ampliació de la segona sinagoga amb l'anexió d'una part de la muralla antiga, li va ser facilitada per Lluís Batlle. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Casals de Girona (IV),* pàg. 270.
[287] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Casals de Girona (IV),* pàgs. 268-273

d'Isaac el Cec es fonamental. La casa tenia la tradició de haver estat la casa del cabalista- afirmació que desmentí Calzada, com ja s'ha vist- i aquesta fama havia portat a que la casa fos adquirida per Josep Tarrès- poeta i escriptor, entusiasta de la ciutat de Girona i del llegat jueu a aquesta- que la va convertir l'any 1978 en el Centre Isaac el Cec.[288] Des d'aquesta fundació, el Centre havia realitzat una sèrie d'activitats culturals, motivades per l'associació de caire popular Amics d'Isaac el Cec, promoguda des del propi centre, que si bé no sempre es corresponien amb la realitat històrica dels jueus gironins, si van servir per acostar a la col·lectivitat la història del Call i iniciar un nou interès cap als jueus gironins, més lligat al públic en general i fora dels estudiosos i les seves publicacions.[289] Però l'ús del patrimoni per part de l'associació no es podia considerar correcte des del punt de vista històric- tot i les bones intencions de l'associació- ja que part de l'edifici es feia servir com a bar i restaurant, a més de lloc per activitats culturals.[290] La redescoberta d'aquesta casa a causa dels estudis d'aquests historiadors, que li atorgà un paper d'importància històrica més enllà de la llegenda, d'espai que mereixia una bona conservació. Per això l'any 1987 l'Ajuntament es feu amb l'usdefruit de l'edifici i el va incloure dins de l'anomenat Pla Especial del Barri Vell.[291] Els fruits d'aquesta nova gestió es veuran en els anys següents.

Abans de referir-nos a la constitució de l'Associació d'Estudiosos del Judaisme Català, parlem breument d'un altre article, publicat l'any per de Josep Perarnau i Espelt, *Notícia de més de setanta inventaris de llibres de jueus gironins, anys 1415 i 1416.*[292] En parlem aquí perquè és un més de la gran quantitat d'articles que es refereixen a documents trobats. En aquest cas, es dóna la notícia d'uns quants documents que es refereixen als inventaris de llibres jueus com els que van trobar Lluís Batlle i Millàs Vallicrosa. Els transcriu.

L'any 1984, l'alcalde de Tàrrega Eugeni Nadal- en vistes del passat jueu de la seva ciutat- posa en marxa la creació d'una Associació d'Estudiosos del Judaisme Català. Per això, es contacta amb l'associació Amics del Call de Girona- entre d'altres entitats-, i ràpidament es posa s'organitza la I Jornada d'Estudiosos del Judaisme Català, d'on sortí la comissió fundadora de l'associació, que fou formalment constituïda l'any 1985.[293] Aquesta associació es dedicà a

---

[288] OLAZABAL, Iñaki: *Memoria histórica i memoria colectiva- La recuperación del patrimonio judío en Gerona*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 42 (2001), pàg .681.

[289] En paraules de Olazabal: *"La actividad de este centro atrae a numerosos ciudadanos, los cuales participaran de este nuevo espíritu y del ambiente que generan las actividades culturales patrocinadas por Josep Tarrés. Estás, aunque se referían íntimamente al legado judío de Girona, no correspondían exactamente a lo que la memoria histórica descubría en los archivos y en los diversos testimonios hallados e investigados. Se puede decir, sin embargo, que las actividades propuestas por los Amics d'Isaac el Cec tuvieron una gran capacidad de regeneración de las memorias sociales (en el sentido de Halbwachs) de aquellos que frecuentaron el Centro."* OLAZABAL, Iñaki: *Memoria histórica*... pàg. 683.

[290] JOSY LÉVY, Joseph i OLAZABAL, Iñaki: *Les Routes juives d'Espagne : l'exemple de Girona* , a "Téoros", 2012, recuperat a http://teoros.revues.org/1751 el 12/06/2015, pàg. 5.

[291] El Pla Especial s'havia iniciat l'any 1983, amb l'objectiu de recuperar els espais emblemàtics del Barri Vell- el passeig de la muralla, les cases de l'Onyar, el propi call...- profundament deteriorats després d'anys de mala gestió. Es buscava millorar la qualitat de vida dels ciutadans que habitaven en aquests indrets, però també de convertir-los en destí turístic. GALÍ, Núria i DONAIRE, Jose Antonio: *La història del turisme a la ciutat de Girona*, a "Revista de Girona", 239 (novembre-desembre 2006), pàg. 619.

[292] PERARNAU I ESPELT, Josep: *Notícia de més de setanta inventaris de llibres de jueus gironins, anys 1415 i 1416*, a "Arxiu de Textos Catalans Antics", 4 (1984), pàgs. 435-444.

[293] Aquesta comissió estava formada per "Jaume Riera, Eduard Feliu, Josep Ribera, Teresa Alsina i Tessa Calders, amb la col·laboració del Museu Comarcal de Tàrrega." Jaume Riera va ser el primer president

promocionar les activitats relacionades amb els jueus, incloses jornades- celebrades cada any a una ciutat amb passat jueu diferent- i la publicació d'una revista entre els anys 1986 i 1990, anomenada *Calls*.[294]

En aquesta revista es poden trobar els articles de Jaume Riera *Estudis sobre el judaisme català. 1836-1928*, *estudis sobre el judaisme català. 1929-1969* i *Estudis sobre el judaisme català. 1970-1984* ,[295] un llistat d'obres compreses en aquestes cronologies que tractin els jueus de Catalunya, entre les quals també es mencionen les obres que es refereixen a Girona.

A penúltim número, però, es troba l'únic article que va dedicar la revista als jueus de Girona: *Làpides de Montjuïc, amb inscripcions hebraiques, reutilitzades a la rodalia de Girona*,[296] de Jordi Casanovas Miró, especialista en epigrafia hebrea medieval**.** Explica breument la història del cementiri de Montjuïc, des de l'època d'utilització fins a l'actualitat.[297] Transcriu, tradueix i explica nous fragments trobats durant la restauració del Palau l'any 1984, i publica altres fragments trobats a masos i pobles de Girona, que van ser utilitzades també per la construcció: un del Mas Coll de Pont Major, un de Bordills i dos de Campdorà.[298]

A nivell acadèmic, hi ha tres obres que serveixen d'antecedent pel treball que es durà a terme des del Patronat del Call, i que serveixen per tancar aquest període. En primer lloc, l'any 1985 es publica la primera guia del call jueu, anomenada *Els jueus a les terres gironines*-[299] part de la col·lecció *Quaderns de la Revista de Girona*-[300] i confeccionada per Ramon Alberch i Narcís-Jordi Aragó. Ramon Alberch (1951-) és un arxiver gironí, fundador i president de l'Associació d'Arxivers de Catalunya, que sobretot es dedica a l'arxivística catalana, però que també ha produït moltes obres dedicades a la història de Girona- i respecte als jueus, serà l'autor de dues guies més del call-. Narcís-Jordi Aragó (1932-) no és historiador- és periodista i advocat- però ha col·laborat amb nombroses publicacions de Girona- és director de l'actual *Revista de*

---

d'aquesta. L'associació durà fins l'any 1994, moment en que fou substituïda per la Societat Catalana d'Estudis Hebraics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. CASANELLAS, Pere: *Eduard Feliu, les associacions per a l'estudi del judaisme català (ADEJUC, SCEHB) i les revistes Calls i Tamid*, a "Tamid" 8 (2012), pàgs. 13-16.

[294] CASANELLAS, Pere: *Eduard Feliu, les associacions per a l'estudi...* pàg. 14. La revista *Calls* va coincidir amb noves publicacions d'història jueva a nivell nacional com *Raices. Revista Judía de Cultura.* Des de l'establiment de la democràcia a Espanya, l'acostament entre el pais d'Israel i Espanya havia propiciat la creació de nombroses institucions i associacions a nivell peninsular, com la *Asociación de Amistad España-Israel*. ISRAEL GARZÓN, Jacobo: *Escrito en Sefarad,* pàg. 263.

[295] Publicats en el número 3-1988- número 2-1987- i número 1- 1986- respectivament.

[296] CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Làpides de montjuïc, amb inscripcions hebraiques, reutilitzades a la rodalia de Girona*, a "Calls", 3 (1989), pàgs. 35-44.

[297] Reprodueix el document de cessió del cementiri a Joan de Sarriera abans de l'expulsió dels jueus - sense traduir- per parlar de la situació del cementiri. Menciona als autors que van creure que hi havia dos cementiris a arrel de les troballes al Palau Sacosta, i els que van negar aquesta afirmació. CASANOVAS, Jordi: *Làpides de Montjuïc...* pàgs. 35-38

[298] CASANOVAS, Jordi: *Làpides de Montjuïc...*pàgs. 39-44.

[299] ALBERCH, Ramon i ARAGÓ, Narcís-Jordi: *Els jueus a les terres gironines*, Quaderns de la Revista de Girona Num 1: Guies, ed. Diputació de Girona i Caixa d'Estalvis Provincial , Girona, 1985.

[300] Era una col·lecció "d'abast popular" dedicada a temes de les comarques gironines. A part de guies també publicava monografies. ALBERCH, Ramon i ARAGÓ, Narcís-Jordi: *Els jueus a les terres gironines,* pàg. 95.

Girona- i ha publicat diversos llibres dedicats a la història de Girona. Aquesta és la seva única publicació sobre els jueus gironins.[301]

El treball del llibre és una compilació de tot el que es sap dels jueus de Girona fins el moment- sense aportacions pròpies-[302] dividit en diversos temes: la creació del call, l'organització de l'aljama, la vida quotidiana, les sinagogues i cementiris, la convivència amb els cristians, els conversos i l'expulsió dels jueus. A més també parla dels jueus d'altres poblacions. Hi ha algunes transcripcions de documents de l'època, extrets d'obres d'altres autors. Segons les pròpies intencions dels seus autors el document té to "planer i divulgatiu" i no pretén ser una obra acadèmica- tot i això compta amb un extens treball bibliogràfic-[303] però és precisament això el que el fa destacable. Posa a l'abast a un públic no acadèmic la història dels jueus de Girona, el que no s'havia fet fins ara, tenint en compte que tots els treballs que hem vist apareixen en publicacions acadèmiques.

El segon treball que hem de destacar es publica l'any 1987. Són les *Actes de les jornades d'historia dels jueus a Catalunya*.[304] Les jornades van ser convocades per el propi Ajuntament de Girona- en col·laboració amb l'Estudi General de Girona-,i com explica Joaquim Nadal- aleshores alcalde de la ciutat- són "una contribució més de l'Ajuntament de Girona a la tasca laboriosa i no gens fàcil de recuperar i integrar aquesta part del passat gironí i català [...]".[305] A la cloenda de les *Jornades* també es reiteren els objectius "un objectiu primer és que els estudiosos es plantegessin el tema [...] que avancés el coneixement de la realitat jueva de la ciutat de Girona. Però no només de la ciutat de Girona, sinó de la comunitat jueva del conjunt català".[306] Per això, les actes recullen les dues ponències i sis comunicacions dedicades als jueus de Girona, i algunes més dedicades als jueus d'altres localitats, o als jueus de Catalunya en general.

La primera d'aquestes ponències és *Juif et chrétiens à Gérone au XIVème siècle,*[307] de Christian Guilleré. Fa servir documents- fonamentalment de l'Arxiu Històric Provincial, però també de alguns de l'Arxiu de la Corona d'Aragó- i obres d'autors precedents, i parla de l'aljama de Girona al segle XIV de manera general, tractant de demografia, organització de l'aljama, les relacions de crèdit entre jueus i cristians, la contribució dels jueus a les rentes i tributs de la

---

[301] *Narcís-Jordi Aragó i Massó*, Gran Enciclòpedia Catalana, recuperat a http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0220273.xml el 29/07/2015.

[302] El llibre és ple de referències als estudis d'altres autors, ja que els temes tractats a la guia s'expliquen a través de les seves obres. Per exemple: "Jaume Marquès situa els fets a la segona meitat del segle XIV quan l'autoritat eclesiàstica vol recuperar l'edifici de la plaça dels Apòstols per ampliar la catedral i el permuta amb l'edifici del carrer de la Força" o "Segons Enric Mirambell, això explicaria la presència de les làpides a Palau Sacosta". ALBERCH, Ramon i ARAGÓ, Narcís-Jordi: *Els jueus a les terres gironines* pàgs. 19 i 23.

[303] Hi ha una secció de bibliografia al final del llibre, on es diu que s'han consultat "una seixantena de treballs i articles referits als jueus de la ciutat de Girona" s'adjunten en aquesta bibliografia unes quantes obres de caràcter general i les revistes buidades. ALBERCH, Ramon i ARAGÓ, Narcís-Jordi: *Els jueus a les terres gironines,* pàg. 94.

[304] *Jornades d'història dels jueus a Catalunya*. Actes. Ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1987.

[305] *Jornades d'història dels jueus a Catalunya,* pàg. 5.

[306] *Jornades d'història dels jueus a Catalunya,* pàg. 344.

[307] GUILLERÉ, Christian: *Juif et chrétiens à Gérone au XIVème siècle*, a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 45-92.

corona, i la relació social entre jueus i la població cristiana. Hi ha una transcripció del col·loqui produït després de la ponència.

La segona ponència és *Els avalots del 1391 a Girona*,[308] per Jaume Riera i Sans (1941-). Jaume Riera és filòleg i arxiver, i s'ha dedicat sobretot a l'estudi dels jueus catalans.[309] Aquesta ponència és potser la més interessant des del punt de vista historiogràfic, perquè és el primer que tracta aquest episodi de violència- que ja havia estat tractat abans per altres autors, com hem vist-[310] amb profunditat. Per això, es centra sobretot en la documentació de l'Arxiu Reial de Barcelona, [311] arxiu que no havia estat utilitzat per aquests autors anteriors.

Fa un antecedent als avalots, començant en l'any 1386 i establint la situació de l'aljama anys abans, i la sèrie de fets que servirien de context per a l'esclat, tant econòmics com socials. Fa una descripció dels avalots contra els jueus que hi van haver a diferents localitats a partir de l'agost de 1931- abans del ocorregut a Girona- i que van acabar per "contagiar" als habitants de la ciutat, que es van sumar a l'onada d'odi contra els jueus del moment.[312] Del primer atac, ocorregut el 10 d'agost d'aquell any, en diu que va ser un atac molt menor- al contrari del que havien escrit autors anteriors- que no es va correspondre a la imatge de violència indiscriminada que erròniament van descriure aquests, i que en realitat va ser un atac que pretenia forçar els jueus a prendre el baptisme. Girbal i Chía havien descrit una escena bàrbara, en la qual els cristians haurien matat a jueus indiscriminadament i saquejat cases. Riera qualifica aquesta imatge de "purament imaginades" i mostra a través d'una sèrie de cartes entre els jurats de Girona que la majoria de jueus s'havien refugiat al palau dels ciutadans, que no hi va haver-hi gaires robatoris, i que els jueus en realitat van només ser portats a les esglésies per convertir-se forçosament. Els morts pels cristians van ser els qui s'hi resistiren, mentre que d'altres van ser assassinats pels propis familiars per evitar que fossin batejats. Riera esta en contra, per tant, de que es consideri aquest episodi un *progom* o holocaust.[313] Va ser un esdeveniment, a més, programat, com demostra el fet que les esglésies estiguessin preparades tot el dia amb les disposicions necessàries per dur a terme els baptismes i no tant un esclat de violència inesperada. Riera demostra que els monarques es van implicar en la defensa dels jueus mitjançant una sèrie de cartes en que s'instava a prendre

[308] RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 95- 173.

[309] *Jaume Riera i Sans* , a "Gran Enciclopèdia Catalana", recuperat a h ttp://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0055630.xml el 20/5/2015.

[310] Altres autors, com Claudi Girbal a *Los judíos en Gerona* o Julián de Chía a *Bandos y bandoleros en Gerona*, ja havien parlat dels avalots abans, però ho fan de manera resumida i sense entrar gaire en detall. A més, Jaume Riera destaca que ho fan amb "documentació molt parcial i no sempre ben interpretada" RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* pàg. 95**.**

[311] En concret es fan servir les seccions de la Cancelleria Reial i el Reial Patrimoni, i es centra en la que considera que és "la principal font per l'estudi dels avalots", els registres de la Cancelleria de la reina Iolant- que va ser propietària de l'aljama jueva del 1382 al 1396- els llibres de la tresoreria de la reina i els registres de la Cancelleria de Joan I, marit seu. RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona* pàg. 96.

[312] RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* pàgs. 114-116.

[313] RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* pàgs. 120-123.

totes les mesures necessàries per protegir-los i es demanava als cristians que no fessin ús de la força per batejar-los i retornessin a la normalitat.[314]

Després dels avalots, es parla de la repressió. Es senyala que la responsabilitat dels avalots de Girona recaigué en les figures municipals que hi havia participat.[315] Per acabar, s'expliquen les conseqüències de l'avalot, que van ser sobretot econòmiques.[316]

Els annexos de la ponència són una llista dels regidors de l'aljama els anys posteriors i anteriors a 1391, la nomina gironina relacionada amb els avalots de 1391, [317] una versió catalana d'un plany pels fets de 1391 signada per un jueu de Girona, els membres prominents de l'aljama que encara eren jueus després dels avalots, els noms dels conversos gironins entre 1391 i 1400 i finalment un pregó del rei Joan I proclamant que els jueus de Girona eren sota protecció reial.[318]

Després de la ponència, es transcriu el col·loqui. Entre els temes tractats, es discuteix sobre la mezuzà trobada per Girbal el segle passat, segurament la publicada a *Una cédula en hebreo denominada "Mezuzah"*. [319]

Seguint a les ponències, trobem sis comunicacions referents a Girona. Jaume Marquès Casanovas va aportar una comunicació anomenada *La sinagoga situada a ponent del Carrer de la Força*,[320] que tracta com el seu nom indica de dita sinagoga, la segona del Call. En primer lloc la situa geogràficament, i per això fa servir els documents que feu serví Carme Batlle en el seu article *Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona*, en concret aquells que recollien els testimonis de la gent que va ser interrogada per tal de saber si s'havia de clausurar la sinagoga. Carme Batlle no havia pogut donar la localització exacte, altres autors la situaven al solar on havia estat el convent dels caputxins- i actualment el Museu Històric de la ciutat-. Marquès Casanovas conclou que en realitat la sinagoga es trobava en la casa número 23 del carrer de la Força, que a més prenia una parcel·la de la casa número 21, i una altra de la 25.[321]

Fa a més una hipòtesis sobre les causes dels inicis de la sinagoga. Segons creu hauria estat motivada per la desaparició de la primera sinagoga- situada a l'actual plaça dels apòstols- a

---

[314] RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* pàg. 125.
[315] RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391…* pàg. 135-145.
[316] La vida religiosa i interna de la comunitat va continuar sense grans canvis, excepte algunes dificultats econòmiques- com van ser cobrar les contribucions internes o les pensions i donar les rentes. Molts jueus al·legaven pobresa- que es van anar solvatant en els anys següents-. RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* pàgs. 135-148.
[317] A part dels càrrecs municipals- batlle, jutge, jurats, etc- també es fa una llista dels inculpats en l'incendi del castell a Caça- un episodi de violència precedent als avalots- els inculpats per resistència al veguer, els comissionats per a la custodia dels jueus i la ciutat, els que van ser complimentats pel rei per la seva bona defensa dels jueus, els inculpats pels avalots i els menestrals que van assistir a un consell per la rebaixa d'impostos- una de les accions durant els avalots del call va estar destinada a pressionar les autoritats a acordar això-. RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* pàgs. 151-156
[318] RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* pàgs. 149-160.
[319] La *mezuzà* trobada no compleix les regles religioses d'aquest tipus de composicions i a més es va trobar emparedada. Riera creu que pertanyia a conversos que no sabien bé com escriure una *mezuzà*, i a més la van amagar per evitar represàlies. RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391…* pàg. 161
[320] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *La sinagoga situada a ponent del carrer de la Força,* a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 225-244.
[321] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *La sinagoga situada a ponent del carrer...* pàgs. 225-227.

causa de les obres d' ampliació de la catedral, els membres de la qual haurien volgut recuperar l'espai que ocupava aquesta a la plaça. També conjetura sobre el cessament de la sinagoga, creu que els jueus van obtenir permís per construir una nova sinagoga a arrel dels conflictes sobre si la sinagoga havia de romandre tancada- tal i com exigia la butlla de Benet XIII- o oberta, com demanaven els jueus, que necessitaven un espai de culte a la ciutat. Construir una nova cessava els problemes, ja que es podria abandonar la sinagoga que els ocasionava.[322] L'antiga sinagoga fou comprada per un convers, que va demanar permís per transformar-la en capella. El document que concedia la llicencia- guardat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó- és traduït al català- i després transcrit en el llatí original al apèndix-.[323] També transcriu un document de venda inèdit, datat de 1492, de l'última sinagoga, i un altre datat de 1544, també sobre la venda de l'última sinagoga, que serveix per situar la carnisseria judaica.[324]

Segueix una altre comunicació d' Enric Mirambell, *Document referents a la sinagoga i al cementiri jueus de Girona,*[325] on inclou la transcripció de dos dels documents que va mencionar en el seu treball anterior *Los judíos en el momento de la expulsión*: un sobre la venda de la tercera sinagoga i un altre sobre la donació del cementiri de Montjuic, tots dos del moment de l'expulsió dels jueus.[326] Mirambell considera que els tres documents més importants sobre el moment de l'expulsió dels jueus són els dos que transcriu, més un sobre la venta de la segona sinagoga, que no apareix en la comunicació perquè ja va ser transcrit per Carme Batlle.

Eduard Tell i Nohet fa un inventari de les làpides jueves recentment descobertes de Montjuic a *Epigrafia hebraica de l'aljama gironina i del seu cementiri,*[327] explicant a quin espai van ser trobades, qui les va trobar, si es van publicar- i qui ho va fer i a on- i quin és el seu estat de conservació. També menciona si han estat traduïdes o no. Parla també de la zona on es va situar el cementiri, intentant acotar-la geogràficament: resol que es trobava a una zona anomenada La Tribana, entre les rieres del Bou d'Or i el Torrent i arran de l'antic camí reial i la via Augusta.[328]

A continuació hi ha dues comunicacions més curtes també referides a Girona: una de Carlos del Valle, *Una fuente hebrea sobre los terremotos de Gerona de 1427*,[329] que explica la troballa d'un manuscrit a la Biblioteca Estatal Bàvara escrit per un jueu gironí, astrònom i naturalista, que feia relat sobre els terratrèmols de febrer a juny de l'any 1427 soferts a la ciutat i voltants,

---

[322] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *La sinagoga situada a ponent del carrer...* pàg. 228.

[323] La capella finalment no va ser erigida, per motius que es desconeixen. MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *La sinagoga situada a ponent del carrer...* pàgs.228-229.

[324] MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *La sinagoga situada a ponent del carrer...* pàgs. 232-234.

[325] MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Document referents a la sinagoga i al cementiri jueus de Girona,* a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 237-244.

[326] Aquest document serveix per desmentir de manera definitiva la presència de dos cementiris jueus a Girona, ja que només especifica que existeix un, i a més explica perquè hi havia làpides jueves a la zona del Palau Sacosta- es feien servir en la construcció de la torre que s'estava edificant allà-. MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Document referents a la sinagoga...* pàg. 238.

[327] TELL I NOHET, Eduard: *Epigrafia hebraica de l'aljama gironina i del seu cementiri,* a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs.245-249.

[328] Ho fa a través de les tradicions populars, sense probes documentals. TELL I NOHET, Eduard: *Epigrafia hebraica de l'aljama gironina...*pàg. 248.

[329] VALLE, Carlos del: *Una fuente hebrea sobre los terremotos de Gerona* de 1427, a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 275- 280.

i una altre escrita per Josep Ribera, *El jueu gironí Meshul·lan Ben Shelemó de Piera i la seva obra poètica*,[330] que fa una biografia d'aquest poeta que va pertànyer al cercle cabalístic gironí.

Per acabar Josep Maria Marquès Planagumà (1939-2007) eclesiàstic encarregat de l'Arxiu Diocesà, dedicat als estudis religiosos i documentals. La comunicació, anomenada *Nota sobre els crèdits dels jueus de Girona. 1418-1420*,[331]parla d'un fragment de registre notarial- trobat a l'Arxiu Diocesà- de regestes d'escriptures que liquidaven alguns censals que gravaven l'aljama de Girona. La comunicació es imita a fer un llistat de dades, "deixant per altra ocasió un major aprofundiment".[332] Consten els jueus mencionats i les seves deutes, un altre llistat amb el lloc del qual provenien aquests jueus, i un final amb la quantitat d'anotacions que hi ha per any. Hi ha un apèndix, que menciona les adquisicions fetes per l'Almoina del Pa de cases de jueus gironins.

La publicació l'any 1988 del llibre de David Romano (1925-2002), *Per a una Història de la Girona Jueva*,[333] va a ser una bona manera de concloure aquesta etapa, ja que és la compilació de tots els treballs que s'havien fet fins el moment sobre els jueu de Girona, reproduïts enterament en dos volums.

David Romano era historiador, dedicat sobretot als jueus de l'edat mitjana- es llicencia a la Universitat de Barcelona amb una tesi sobre la família Ravaya-.[334]

La intenció de l'autor en fer la compilació, com el mateix explica a l' introducció, és "oferir la possibilitat d'estar segurs sobre tantes i tantes afirmacions incertes i dubtoses, i alhora saber què no es pot, o no s'ha d'assegurar per manca de base sòlida, raonable i raonada. D'altra banda, oferir mancomunadament els materials necessaris per dur a terme la recerca futura que pugui concretar-se en un llibre que substitueixi definitivament- un definitiu vàlid per a un segle o potser només per a mig segle- el llibre de Girbal, amb el benentès d'haver-lo incorporat plenament."[335] Sobretot, Romano fa aquesta compilació pensant en els futurs estudiosos: "pensant en ells [els futurs estudiosos] crec que és convenient explicar que partint de la bibliografia aquí reproduïda es poden exposar d'una manera sistemàtica alguns temes de la història jueva gironina".[336]

---

[330]RIBERA FLORIT, Josep: *El jueu gironí Meshul·lam Ben Shelomó de Piera i la seva obra poetica*, a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 251-256.

[331]MARQUÈS PLANAGUMÀ, Josep Maria: *Nota sobre els crèdits dels jueus de Girona. 1418-1420*, a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs 333-338.

[332]MARQUÈS PLANAGUMÀ, Josep Maria: *Nota sobre els crèdits dels jueus...* pàg. 334.

[333] ROMANO, David: *Per una historia de la Girona jueva*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1988.

[334] *David Romano i Ventura,* a "Gran Enciclopèdia Catalana", recuperat a h ttp://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0056648.xml, el 10/07/2015.

[335] Sobre aquets últim punt, es destaca que l'únic llibre que hi ha que de conjunt dels jueus de Girona és el llibre de Girbal, encara que hi ha algunes enciclopèdies jueves que també donen una molt breu visió del conjunt. De totes les obres publicades després de Girbal, cap ha analitzat els aspectes de la història jueva gironina en profunditat, excepte l'estudi dels avalots de 1391 de Jaume Riera, que en el moment d'escriure aquesta introducció es trobava inèdit. ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàg. 9.

[336] ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàg. 12.

Encara que la compilació no conté totes les obres que han tractat alguna vegada aquest tema, ja que es va decidir "reproduir només els treballs que reunissin tres condicions: 1. Referir-se ben concretament als jueus de Girona, tant si el títol ho deia com si no, 2. Ser pròpiament històrics, en el sentit més estricte de la paraula història i 3. Ser científics." [337] Així, deixa de banda els articles de divulgació i sobre temes literaris, però també aquells que tracten els jueus de Girona només dins del marc d'una investigació major o aquells que tracten manuscrits on el text no es pot situar del tot dins del marc de l'aljama de Girona.[338] A més d'explicar la necessitat i utilitat de la compilació i els seus criteris a l'hora d'escollir els articles que la conformen, també fa un breu resum de la bibliografia disponible sobre la història dels jueus- on sobretot es refereix a la necessitat de les noves generacions de "endirsar-se en la recerca" perquè es faci una història dels jueus gironins en profunditat-[339] i fa referència a les fonts documentals per a la història dels jueus gironins- arxius gironins i també de fora de la ciutat, així com les recopilacions fetes per altres autors-.[340]

La resta consisteix en la reproducció dels articles escollits, repartits en dos volums: el primer conté articles d'enciclopèdies jueves[341], estudis epigràfics[342], articles sobre les sinagogues[343], articles que es refereixin a bens religiosos i bens culturals[344] i articles dedicats a persones i testaments[345], així com l'obra de Girbal *Los judíos en Gerona*.

El segon volum té només dos capítols: un dedicat als estudis i dades històriques, cronològicament disposats- es a dir, segons el segle de la història que l'article estigui

---

[337] ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàg. 13-14.

[338] Posa l'exemple de *Documents hebraics de jueus catalans*, de Millàs, on només uns pocs documents dels presentats són gironins. Justifica descartar aquests articles perquè "El resultat de la compilació hauria estat exorbitant : més que amb un conjunt bibliògrafs ens hauríem trobat davant una col·lecció de fonts de primera mà per escriure la història jueva de Girona, col·lecció certament desitjable, però no pas en la present ocasió." ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàg. 14.

[339] ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàg. 10.

[340] En concret menciona que els primers arxius utilitzats per la recerca- i de fet els que més s'utilitzen encara- són l'Arxiu Municipal i l'Arxiu de la Cúria Episcopal- avui anomenat Diocesà-. Fora Girona s'han utilitzat l'Arxiu de la Corona d'Aragó, l'Arxiu del Reial Patrimoni i l'Archivo Histórico Nacional, així com excepcionalment l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona. Ara bé, demana que els proxims autors tinguin en compte també l'arxiu de protocols, guardat a l'Arxiu Històric i poc estudiat. Dels historiadors que van donar a conèixer documents destaca Fritz Baer, Jean Régne i Joseph Jacobs**.** ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàg 11.

[341] Les entrades referents a Girona de *The Jewish Encyclopedia, la Encyclopaedia Judaíca* (edició de Berlin), la *Enciclopedia Judaíca Castellana, The Universal Jewish Encyclopedia* i la *Encyclopaedia Judaíca* (edicicó de Jerusalem)

[342] Els articles de Fidel Fita *Lápidas hebreas de Gerona*, *Miliario romano é inscripciones hebreas de Gerona* i *Epitafios hebreos*, els articles de Millàs Vallicrosa *Una nueva làpida hebraica en Gerona* i *inscripciones hebraicas de España*, i per últim *Una làpida epigrafica jueva descoberta a Bordils* de Enric Cortes i *Une inscription hébraïque à Gerone* de Isidore Loeb.

[343] *Aportaciones al estudio del call gerundense de* Maria de los Angeles Masià, *Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona* de Carme Batlle i *Les sinagogues de Girona* de Josep Calzadas.

[344] *Una cèdula en hebreo denominada mezuzah*, de Girbal, *Las filacterias y la mezuza del Museo Bíblico del Seminario de Gerona* de Alberto Vidal, *Inventaris de llibres jueus gironins*, de Lluís Batlle i Josep Maria Millàs i *Notícia de més de setanta inventaris de llibres de jueus Ggronins* de Josep Perarnau.

[345] *Contribución a la historia de los judíos de Gerona. Familias hebreas gerundenses: los Zabarra i Caravita* i *Contribución a la historia de los Judíos de Gerona. Familias hebreas gerundenses: los Falcó* de Santiago Sobrequés, *Un Testamento hebreo de la Edad Media*, de Girbal i *Judíos gerundenses en testamentarias medievales*, de Luis Batlle i Prats.

tractant[346] i un segon capítol dedicat a la inquisició i els conversos.[347] Per últim en aquest volum troben l'índex general, on es fa una referència bibliogràfica completa dels articles reproduïts[348] un índex onomàstic dels antropònims jueus i topònims gironins, i un apèndix on dóna una llista dels articles que no han estat triats per aparèixer a la compilació, bé perquè són articles de divulgació o bé perquè es refereixen a manuscrits hebraics.[349]

Entre els articles de la recopilació, n'hi ha un de David Romano mateix, publicat el 1977 a la revista *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*: o*tros casamenteros judíos. Barcelona-Gerona 1357,*[350] un article molt breu sobre un document trobat a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona, sobre dos matrimoniers jueus, un de Girona i un altre de Barcelona, intervenen per aconseguir la formalització del matrimoni de dos cristians. Demostra la presència de matrimoniers jueus a Girona, que a més oferien els seus serveis a cristians de categoria social elevada.

Aquest període comença, doncs, amb aportacions que tot i que poden considerar-se com a noves- els treballs de Marquès Casanovas sobre la primera sinagoga i els inicis del call, i després sobre la localització i característiques del tercer centre religiós certament ho són- no representen cap novetat respecte el tipus de treball que es feia abans. Aquestes informacions apareixen perquè Marquès Casanovas ha buscat als arxius, i han caigut a les seves mans els documents adients que li permeten fer els seus articles. Si bé es cert que hi ha investigació, aquesta es centra en els temes tractats pels documents. Bon exemple d'això són la resta

---

[346]Consta dels articles de Girbal *Datos inéditos para la historia de los judíos en Gerona*, *Beneficencia judáica en Gerona*, *Conversiones de judíos en Gerona y su obispado* i *Documentos inéditos de judíos gerundenses*, de l'article de Fidel Fita *El monjuí de la ciudad de Gerona y la sinagoga y concejo hebreo de Castellón de Ampurias*. *Escrituras de los siglos XIII, XIV y XV*, l'article de Loeb Isidore *Actes de vente hebreux originaires d'Espagne*, els articles de Jaime Marqués Casanovas *Sobre los antiguos judíos de Gerona, Los judíos de Gerona del siglo XI*, *Los judíos de Gerona del siglo XII* i *Los judíos de Gerona del siglo XIII*, els articles de Luis Batlle *Un alboroto contra el call de Gerona en el año 1331, Noticias sobre la aljama de Gerona a fines del siglo XIV, Un episodio de persecución judía en 1391*, *Más precisiones sobre el call gerundense* i *Ordenaciones relativas a los judíos gerundenses*, els articles de Enrique Mirambell *Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión* i *documentos para el ordemaniento jurídico y económico del barrio judío de Gerona,* un article de Josep Maria Madurell *Jueus gironins i la seva aljama (1349-1498)*, un altre de Moïse Schwab *Un acte de vente hébreu du XIVè siècle* i per últim un del propi David Romano, *Otros casamientos judíos. Barcelona-Gerona 1357.*

[347] L'autor va tenir dubtes a l'hora d'incloure aquests articles, ja que "tot i que contenen dades de jueus, i que d'algun dels processat es diu que era convers- i només pot tractar-se de conversos procedents del judaisme- no consta explícitament la causa de l'acusació d'heretgia, vull dir, si eren condemnats per judaitzants. Però les sospites inclinen a pensar que és lògic que fos així. Per aquest motiu he cregut més prudent incloure'ls" ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàg. 14. El capítol consta de *Notas sobre la inquisición en Gerona (1487-1505)* de Ricardo García i *Documentos ecónomicos de la inquisición Referentes a judíos conversos de Gerona (1490-1504)* de Jorge Ventura.

[348] En aquests índex es fan "unes quantes indicacions que hom [l'autor] ha cregut convenients, en concret: 1. El tamany de la publicació originària, sempre que sigui diferent a l'actual, 2. L'esment de les edicions o reedicions o traduccions que han tingut alguns dels articles i 3. Als capítols VI i VII [els pertanyents al segon volum] també s'ha anotat la data dels documents històrics en aquells casos en què el títol no ho deia" ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàgs. 16-17

[349] La majoria dels referents a manuscrits són descartats perquè no són datables. S'hi inclouen algunes obres de Girbal, altres de José Maria Marqués Planagumà- per ser de divulgació- i també unes quantes de José Maria Millás Vallicrosa. ROMANO, David: *Per una història de la Girona...* pàgs. 787-788

[350]ROMANO, David: *Otros casamenteros judíos. Barcelona-Gerona 1357* a "Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos", 5 (1977), Barcelona, pàgs. 299

d'articles de la seva sèrie, dedicats no a la història dels jueus al segle XI, XIII i XIII, com suggereixen els títols, sinó a una sèrie de documents d'aquests segles, dels quals es parla i que a vegades analitzen, però res més. Un treball, doncs, com el que han fet els estudiosos precedents. Un treball, a més, molt esporàdic, amb una publicació cada pocs anys, i que no s'adscriu a cap moviment historiogràfic del moment. Al cap i a la fi el pes de tota la producció recau gairebé enterament en Marquès Casanovas, eclesiàstic que no és historiador, al igual que Calzada.

Però aquests treballs de Marquès i Calzada certament posen les bases per la recuperació que vindrà a la dècada de 1990. Els llibres de Marquès sobre la història dels carrers de Girona, i en especial la identificació dels espais que havien pertanyut al passat jueu, seran el motor per la recuperació de la memòria històrica. Les ultimes obres d'aquesta dècada s'inclinen a més cap a la recuperació de la memòria col·lectiva, en una anticipació als projectes que ajuntaran aquests dos conceptes, amb la creació d'un museu i d'un patronat que volen recuperar la història i posar-la a l'abast del públic: [351] En primer lloc, una guia amb un bon resum de la història general dels jueus gironins, escrita pensant precisament en el públic no acadèmic, ien segon lloc les *Jornades d'història dels jueus a Catalunya* és un testimoni dels nombrosos estudiosos que es posen al servei dels projectes de recuperació del call, i dels inicis d'un altre tipus d'estudis diferenciats del que havien estat fent fins ara els historiadors del call, de les verdaderes recerques històriques, i per últim el llibre de David Romano, un *corpus* de la producció acadèmica sobre els jueus gironins, obres publicades abans que aquests treballs trobessin recolzament en els instituts d'estudis jueus gironins que es crearan a la següent dècada.

[351] OLAZABAL, Iñaki: *Memoria histórica...* pàg. 686.

ELS ESTUDIS RECENTS (1988-2014)

L'any 1987, l'Ajuntament s'havia fet càrrec en usdefruit de l'edifici anomenat Casa d'Isaac el Cec, com ja hem vist. Això posava en marxa des de l'Ajuntament un pla que preveia la creació d'una sèrie d'institucions dedicades al passat jueu de Girona, inclòs un museu, el primer projecte museològic del qual s'elaborà el 1991.[352] Per dur a terme aquest objectiu, l'any 1992 es constitueix un organisme municipal autònom, el Patronat Municipal del Call de Girona, integrat per l'Ajuntament de la ciutat, la Diputació i la Generalitat.[353]

Girona va ser la primera ciutat d'Espanya que posà en marxa un projecte per rehabilitar els espais del seu passat jueu, però aviat altres ciutats espanyoles es sumen a aquest objectiu de recuperació històrica: l'any 1994 Ribadavia- municipi d'Ourense- estava duent a terme també una rehabilitació del seu espai jueu,[354] Tudela estava recuperant els seus fons documentals jueus, i Hervás- municipi espanyol de Cacéres- pretenia també engegar un projecte de recuperació. Per això, el municipi de Hervás es posa en contacte amb Girona, en principi només per conèixer el seu model de gestió de rehabilitació, però aquest acostament acabarà derivant en un projecte de cooperació patrimonial,[355] amb objectius com la recuperació i defensa del patrimoni arqueòlogic, artístic, cultural o històric jueus de les ciutats, la millora dels equipaments turístics i l'establiment de rutes turístiques,[356] l'ajut en estudis especialitzats, la promoció de tot tipus d'activitats culturals, etc.[357]

Aquest projecte s'anomenà *Red de Juderías de España*, i va incloure no només Hervás i Girona, sinó també les ciutats anteriorment mencionades, juntament amb Toledo- de gran riquesa patrimonial- i la ciutat de Cacéres- que s'encarrega dels costs econòmics i de la gestió del projecte de Hervás-.[358] A aquestes primeres ciutats se'ls hi unirien moltes altres al llarg dels anys.[359]

---

[352] Aquest primer projecte museològic va ser realitzat per estudiosos gironins que contaren amb l'assessorament de Rénee Sivan, museòloga israelita que contava amb una amplia experiència en l'elaboració de museus dedicats a la història jueva. Els altres encarregats del projecte foren Joan Boadas, Joan Casanovas, Pere Freixas, Assumpció Hosta i Sílvia Planas. PLANAS, Silvia: *El Museu d'Història dels Jueus, Girona*, a "Mnemòsine: revista catalana de museologia", 6 (2010), pàg. 55.

[353] HORTA, Asumpció: *Patronato Municipal Call de Girona: un proyecto en desarrollo*, a "Legado Material Hispanojudío", ed. Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 1998, pàg. 391.

[354] En aquesta rehabilitació- duta a terme des del *Centro de Estudios Medievais*- havia col·laborat uns quants cops Girona. HORTA, Asumpció: *Red de Juderías de España-Caminos de Sefarad: proyecto en construcción,* a "e-rph. Revista electrònica de patrimoni històric" 5 (desembre 2009) pàg. 3.

[355] HORTA, Asumpció: *Red de Juderías de España...* pàg. 3

[356] Especialment rellevant era el turisme d'israelites, que cada any augmentava més en el conjunt d'Espanya, des dels inicis de la democràcia i l'acostament entre els estats espanyol i israelita. Gran part d'aquesta iniciativa es va fer pensant en dotar a les ciutats que podien atraure turisme jueu un bon equipament. JOSY LÉVY, Joseph i OLAZABAL, Iñaki: *Les Routes juives d'Espagne...* pàg. 3

[357] HORTA, Asumpció: *Red de Juderías de España...*pàg. 7

[358] HORTA, Asumpció: *Red de Juderías de España...*pàg. 3

[359] Girona i Hervás incorporen altres municipis al seu projecte en part "*Para salvar la distancia geográfica y poblacional existente entre ambas ciudades"*. Les ciutats no només són escollides per els

L'any 1997, any en que es firmen els estatuts definitius d'aquesta *Red de Juderías*, es funda a Girona, dins del Patronat del Call, l'anomenat centre Bonastruc ça Porta. Dins d'aquest centre s'engloba el projecte del museu jueu i l'Institut d'Estudis Nahmànides.[360] El motiu de la creació d'aquest institut és fomentar els estudis jueus a Girona, com a manera de complementar l'activitat que realitzaria el museu- encara en desenvolupament- que recollia i explicava el patrimoni. En paraules de Silvia Planas: "es va fer evident que es podia comptar amb les poques restes materials que es tenien a l'abast, però que aquestes ni podien ni havien de ser l'única base sobre la qual es fonamentaria el museu. Calia l'estudi i la interpretació de la documentació [...] aquesta fou la tasca principal de l'Institut d'Estudis Nahmànides, creat el 1997 per dotar de corpus científic el museu i per ajudar a donar contingut al projecte museogràfic."[361]

Així doncs, des de l'any 1990 la historiografia del call jueu de Girona compta amb un recolzament de les institucions gironines, que es dediquen a publicar, difondre o fomentar aquests estudis. No es d'estranyar, doncs, que la gran majoria de les obres posteriors a aquesta institucionalització provinguin de publicacions efectuades pel Patronat del Call o amb el suport d'aquest, o bé de jornades i congressos d'història. En aquest sentit és destacable l'augment de les ponències i comunicacions, que recalca aquest augmentat interès per la història dels jueus a Girona, que es trasllada en l'organització d'aquest esdeveniments. A partir de l'any 2004 també s'iniciaran una sèrie de publicacions anuals, la col·lecció *Girona Judaica.*

La primera obra d'aquesta dècada és un reflex d'aquesta nova dinàmica. L'any 1990 es va celebrar la primera convocatòria del premi-beca Mossé Ben Nahman/Bonastruc ça Porta, organitzat per l'Ajuntament de Girona, per a estudis i recerques relacionats amb la cultura i la història dels jueus a Catalunya i Girona. L'obra guanyadora- que ha de ser inèdita- es publicada. L'obra que guanyà la convocatòria va ser *Documents dels jueus a Girona. 1124-1595*,[362] escrit per Gemma Escribà i Pilar Fargo.[363]

El llibre publica més de 1.200 regests de documents relacionats amb els jueus, extrets de l'Arxiu Diocesà i l'Arxiu Històric de Girona.[364] Es presenta com un estudi que busca "completar i complementar" el recull d'estudis acadèmics que ja va fer David Romano a *Per a una història*

---

seus treballs en el patrimoni jueu, sinó també perquè *"se encuentran equidistantes geográficamente".* HORTA, Asumpció: *Red de Juderías de España...*pàg. 3

[360] HORTA, Asumpció: *Patronato Municipal Call de Girona...* pàg. 391.

[361] PLANAS, Silvia: *El Museu d'Història dels Jueus, Girona*, pàg. 55..

[362]ESCRIBÀ, Gemma i FARGO, Maria Pilar: *Documents dels jueus de Girona. 1124-1595.* Ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1992.

[363] ESCRIBÀ, Gemma i FARGO, Maria Pilar: *Documents dels jueus de Girona...* pàgs. 9-10.

[364] De l'Arxiu Històric s'han buidat els Manuals d'Acords i els Llibres d'Actes o les Ordinacions dels Jurats, que segons les autores constitueixen la base documental de gairebé tots els estudis sobre els jueus. També s'ha buidat- encara que segons es diu es troben en un altre "nivell qualitatiu" comparats amb les dues anteriors- el Llibres d'àpoques, els Comptes del Clavari i els Comptes de l'Administració Municipal. També es buiden algunes sèries menors, on "les notícies dels jueus no són ni de bon tros tan riques com les comentades fins ara" com son les Cartes Reials o els Plecs de Condicions. De l'Arxiu Diocesà es destaquen dos grans fons on l' informació és més abundant: els pergamins tant de la Mitra com de la Pia Almoina i els Registres de les Lletres Episcopals. Altres fons són els Processos, el Cartoral de Carlemany i el Cartoral de les Rúbiques Vermelles. ESCRIBÀ, Gemma i FRAGO, Maria Pilar: *Documents jueus de Girona,* pàgs. 15-20.

de la Girona jueva.[365] L'elecció d'aquests dos arxius també va estar feta en base al recull de David Romano, ja que "ens adonem [les autores] que la major part dels estudis que s'hi contenen es basen sobretot en informació procedent d'aquests dos arxius".[366] Aquest repertori és la primera vegada en que es buida sistemàticament els arxius per tal de donar un llistat complet de documentació.[367] Les autores diuen que si bé s'ha fet un buidatge "complet i exhaustiu " d'aquests arxius, també caldria tenir en compte la documentació "existent a l'arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona, especialment a les seccions de Cancelleria i Reial Patrimoni". Per tal, consideren aquest treball la primera contribució a un repertori de sèries documentals, que s'hauria de completar amb un segon, incloent aquest arxius.[368]

Els regests en si mateixos- ordenats cronològicament- són una descripció de la informació que conté el document, juntament amb la data, la seva localització- en el fons documental, la pàgina o foli on es troba, etc-, característiques formals i l' indicació de qui va ser el primer autor que el va editar, regestar o citar. Si el document és una còpia, s'indica.[369]

Aquell mateix any es publiquen les actes de *Mossé ben Nahman i el seu temps: simposi commemoratiu del viutè centenari del seu naixement 1194-1994*, on hi ha una ponència de David Romano, *Els jueus de Girona al segle XII-XIII*.[370] La ponència segueix un "guió de caràcter general" que va utilitzar per a dos dels seus treballs anteriors, referents a l'aljama de Lleida i de Barcelona, [371] i tracta de fer una visió bastant global del call jueu de Girona en els segles XII i XIII, el marc cronològic de la vida de Mosé Ben Nahman. La ponència destaca diverses "fites"de l'aljama durant els segles XII i XIII, segons la documentació conservada,[372] tracta de l'espai físic del Call i del cementiri,[373] dóna dades sobre l'organització dels jueus- privilegis i ordinacions, la

---

[365] ESCRIBÀ, Gemma i FRAGO, Maria Pilar: *Documents dels jueus de Girona*, pàg. 13.

[366] ESCRIBÀ, Gemma i FRAGO, Maria Pilar: *Documents dels jueus de Girona,* pàg. 14.

[367] Altres autors com Baer o Jacobs ja havien fet regests de repertoris documentals d'algun arxiu com el de la Corona d'Aragó, però comprenen només algunes sèries documentals o bé ho fan de forma no sistemàtica. ESCRIBÀ, Gemma i FRAGO, Maria Pilar: *Documents dels jueus de Girona,* pàg. 14.

[368] ESCRIBÀ, Gemma i FRAGO, Maria Pilar: *Documents dels jueus de Girona*, pàg. 13.

[369] Sobre aquest llibre Josep Maria Marquès Planagumà en va fer una crítica a la *Revista de Girona* de juny de 1993, en un article anomenat *Documents sobre els jueus Gironins*, esmentant alguns errors en la traducció de noms i topònims, així com en el títol- es considera que no es pot dir que sigui una obra sobre els jueus de Girona, perquè engloba els jueus de moltes poblacions i llocs, mencionats a documentació gironina-. Hi ha errors també en la transcripció dels noms hebreus i cristians, i errors històrics, com atribuir la fundació del Hospici de Girona al canonge Colomer, en comptes del bisbe Lorenzana. Acaba concloent que " Salvades aquestes esmenes hem d'augurar-nos que avenci el coneixement de les ciències històriques que ha de permetre en el futur d'evitar els defectes de semblants publicacions" MARQUÈS PLANAGUMÀ, Josep Maria: *Documents sobre els Jueus Gironins* , a "Revista de Girona",158 (maig-juny 1993), pàgs. 95-96.

[370] ROMANO, David: *Els jueus de Girona al segle XII-XIII* , a "Mossé ben Nahman i el seu temps: simposi commemoratiu del viutè centenari del seu naixement. 1194-1994", ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1994.

[371] Concretament *Els jueus de Lleida* i *La aljama de judíos de Barcelona en el siglo XIV.* ROMANO, David: *Els jueus de Girona al Segle XII-XIII*, pàg. 51

[372] Hi ha dos subapartats, un dedicat al segle XII- que per alguna raó no especificada allarga fins l'any 1213- i un dedicat al segle XIII- fins l'any 1300, encara que destaca que aquest any ja no té res a veure amb Nahman-. ROMANO, David: *Els jueus de Girona al segle XII-XIII...* pàgs. 18-21.

[373] Agafa les notícies que fan referència al Call durant els segles XII i XIII, però realment no parla de la seva delimitació o característiques, només del que diuen aquestes notícies respectes les cases o alguns espais comunals del Call. ROMANO, David: *Els jueus de Girona al segle XII-XIII...* pàgs. 21-23.

collita...- la demografia del call, les activitats professionals a les quals es dedicaven els jueus, l'economia- préstecs i impostos- i les relacions sobre cristians i jueus. Es fa una molt breu referència a la cultura jueva el segle XIII, que serveix per introduir l'últim punt de la ponència, dedicada a la família ça-Porta. Una visió, doncs, amplia, que intenta donar totes les dades possibles sobre les qüestions que planteja, però no es completa degut als problemes que suposen la falta de documentació de l'aljama de Girona en aquests segles.[374]

Acaba la ponència amb una sèrie de vuit propostes de treball, relacionades amb el que ha explicat- destacant que es podrien realitzar tot i la manca de documentació sobre el segle XII i XIII a Girona-.[375]

Encara es van publicant petits articles sobre els jueus gironins. L'any 1994 Silvia Planas i Marcé (1965-), historiadora i gran coneixedora dels jueus de Girona- és directora del Museu d'Història dels Jueus des de 2004, i va formar part de l'equip que elaborà el projecte museològic- publica, als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, Alguns* d*ocuments sobre els jueus de Girona.*[376] El treball es defineix com el "primer esbós" d'una recerca que està analitzant els Protocols Notarials guardats a l'Arxiu Històric de Girona.[377] Parla de la informació que contenen aquests Protocols, que divideix en dos blocs: afers econòmics i afers que tenen a veure amb la vida dins l'aljama. L'àmbit econòmic és el més abundant- un 80% dels Protocols examinats el tracten- i es destaquen sobretot els préstecs i els deutes anotats als Protocols, [378] no hi ha moltes dades dels afers interns. Només hi ha tres casos de matrimonis i almenys un de divorci. [379] Per acabar l'article, es fa una del nom dels jueus que apareixen als Protocols.

L'any 1995 s'iniciava la sèrie de llibres *La Història urbana de Girona*. La sèrie estava dedicada a la reconstrucció urbana de Girona al llarg dels segles, i el seu primer volum es va centrar en la zona del call. Anomenat simplement *Els jueus i la ciutat de Girona*,[380] el treball va estar realitzat per membres de l'Associació Arqueològica de Girona, i constitueix el primer intent de definir tot el que es sap sobre l'espai geogràfic del call- sobre el qual ja havien reflexionat altres autors alguna vegada, notablement Jaume Marquès Casanovas- mitjançant la

---

[374] "No és pas fàcil donar una visió acurada del que fou la Girona jueva dels segles XII-XIII [...] del segle XII n'hi ha ben pocs, de documents. Del segle XIII en tenim més [...] emperò, és obligat de reconèixer que també són pocs i, de més a més, que són molt poc expressius per les nostres necessitats". ROMANO, David: *Els jueus de Girona al segle XII-XIII...* pàg. 16

[375] Les propostes són: batlles jueus de Girona, la unitat de les aljames de Girona i Besalú,préstecs de jueus gironins, pagaments de contribucions estatals entre gironins, fer un cens de jueus al segle XIII, recerca de parents de Bonastruc ça Porta, recopilació de material conservat als arxius de Girona per tal de fer-ne una publicació i/o transcripció, i trets diferencials/característics dels jueus de Girona de l'època. ROMANO, David: *Els jueus de Girona al segle XII-XIII...* pàgs. 49-50.

[376]PLANAS, Silvia: *Alguns documents sobre els jueus de Girona*, a "Annals de L'Institut D'Estudis Gironins", 34 (1994), pàgs. 603-617.

[377] Concretament són els documents que es troben en els llibres de dos notaris gironins, Francesc Simó i Pere Massanet, en un període cronològic que va de l'any 1311 al 1342. PLANAS, Silvia: *Alguns documents sobre els jueus de Girona*, pàg. 603.

[378] PLANAS, Silvia: *Alguns documents sobre els jueus de Girona*, pàgs. 604-607

[379] PLANAS, Silvia: *Alguns documents sobre els jueus de Girona*, pàgs. 607-609.

[380]CANAL, Josep, CANAL, Eduard, NOLLA, Josep i SAGRERA, Jordi: *Els jueus i la ciutat de Girona*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1995.

documentació però també les poques dades arqueològiques que es tenen.[381] No es pretén fer una història dels jueus, sinó dels espais urbans on es desenvolupà la seva història. Es divideix el treball en tres apartats: temps anteriors al call (s. IX-X), el moment en que la comunitat jueva es concentra al call (s.X-XIV) i els temps de les clausures del call i finalment l'expulsió (s.XIV-XV), i s'analitzen totes les dades disponibles que es refereixen a possessions urbanes jueves, possessions que es situen per tal d'establir la topografia del call i la seva evolució. A partir d'aquest esforç es dibuixen tres mapes del call als segles de cada apartat.

El 2006 es publicaria una altre obra dels mateixos autors, anomenada aquest cop *La forma urbana del call de Girona*, [382] i també dins de la col·lecció *Història Urbana* que es presenta com un complement del treball anterior, "amb noves aportacions, però també el [a l'altre volum] rectifica, el matisa i l'actualitza en molts aspectes que havien quedat poc definits". Certament és un treball molt similar, que també ressegueix la topografia del call al llarg dels segles, però molt més detallat, que dóna descripcions completes sobre els diversos carrers i edificis, i proporciona nous mapes, actualitzats a les noves dades de les quals es disposen, i que evidencien l'àmplia recerca que s'ha dut a terme en els anys que separen els dos treballs.

Tornant a l'any 1995, es publica una segona guia del call, aquest cop escrita només per Ramon Alberch i Fugueras.[383] La guia compta amb una presentació de David Romano, on planteja les dificultats que hi ha per definir arqueològicament el Call,[384] i proposa la guia com una manera d'introduir-se als estudis sobre aquest tema. El propi Ramon Alberch la defineix com una manera de "fer accessible a un públic no especialitzat la història del passat jueu de la ciutat de Girona, mitjançant una actualització de les dades aportades en els darrers anys per nombrosos estudiosos".[385]

La *Guia* està dividida en diversos capítols que tracten temes relacionats amb el call jueu de Girona. Comença amb una breu explicació dels jueus en les terres gironines i l'origen del call i de l'aljama de Girona, fins l'any 1245. El capítol següent tracta dels carrers que conformaven el call, a més de la demografia que va arribar a tenir. A continuació, els capítols tracten de diversos temes relacionats amb el call: la jurisdicció reial sobre el call, l'organització de l'aljama, la convivència entre cristians i jueus, les sinagogues i la càbala, l'activitat econòmica-en aquest capítol hi ha dues reconstruccions en mapa de l'aspecte del call a l'edat mitjana-[386]

---

[381] Però la necessitat d' efectuar excavacions arqueològiques s'havia fet evident, i com es destaca al pròleg hi ha en preparació "campanyes d'excavació en edificis i molt especialment en l'emplaçament previsible del cementiri dels jueus a Girona". Dita excavació al cementiri va ser duta a terme el 1998. CANAL, Josep, CANAL, Eduard, NOLLA, Josep i SAGRERA, Jordi: *Els jueus i la ciutat de Girona*, pàg. 4.

[382] CANAL, Eduard, CANAL, Josep, NOLLA, Josep Maria i SAGRERA, Jordi: *La Forma Urbana del Call de Girona,* ed. Ajuntament de Girona, Girona, 2006, pàg. 7.

[383] ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1995.

[384] Sobre el call arqueòlogic escriu "de les restes que hom veu avui a la zona res no és segur que fos jueu. […] com se sap que una resta arqueològica es jueva? Hi ha dues possibilitats: a) que ho diguin inequívocament els documents i b) que s'hi hagi trobat in situ una inscripció coetània. Al meu entendre, aquestes condicions no es donen en cap de les restes arqueològiques catalanes catalogades com a jueves" ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàgs. 10-11

[385] ALBERCH, Ramon: *Guia del call Jueu de Girona,* pàg. 13

[386] Realitzats per l'Associació Arqueològica de Girona, els mateixos que apareixien a *Els jueus i la ciutat de Girona*. ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg. 76.

els avalots contra el call- amb un capítol dedicat exclusivament al de 1391-[387] i les conversions. Finalment, tracta l'expulsió dels jueus.[388] L'últim capítol tracta el llegat jueu a Girona.[389] Ramon Alberch va fer una nova versió de la *Guia* l'any 2003, amb la mateixa estructura però algunes diferències- com la falta de pròleg per part de David Romano- i actualitzacions.

L'any 1998 es duen a terme una sèrie de prospeccions geofísiques sobre el vessant occidental del turó de Montjuic. La falta de resultats concloents van portar a realitzar uns sondejos sobre la zona. Els resultats d'aquests sondejos es van publicar a les *Cinquenes jornades d'arqueologia de les comarques de Girona.*[390] En l'excavació es varen localitzar 25 tombes, cap de les quals es va poder atribuir per cert a la comunitat jueva, tot i que hi ha indicis que indiquen que certament es tracten d'enterraments jueus.[391] Les dimensions de la zona identificada com a cementiri ocupa tres grans sectors- cosa que va "superar en principi tota expectativa"- amb gran densitat d'enterraments.[392] Aquesta campanya, la primera realitzada sobre Montjuic, serveix per finalment confirmar la presència d'una necròpolis- amb molta probabilitat jueva- a aquesta zona. A part d'aquesta memòria, res no s'ha publicat més sobre les campanyes, que en gran part es van realitzar gairebé en secret, com explica Josep Maria Nolla. I es que l'excavació de necròpolis jueves ha estat tema de controvèrsia a tota Catalunya.[393]

L'any 2001 als *Annals de L'institut d'Estudis Gironins* publica tres articles- resultat de tres ponències fetes per les seves autores en el I Congrés d'Història de Girona- relacionats amb els jueus. El primer és un article de Silvia Planas, *Una pretesa interculturalitat: la comunitat jueva de Girona i la seva relació amb la societat cristiana.*[394] A la introducció de l'article diu que malgrat els treballs dels últims anys, la societat jueva de Girona encara li manca "un treball que aplegui genèricament tota la documentació dels arxius i que tracti la història de la comunitat des de totes les òptiques", i sobretot un treball "des de la perspectiva de la seva integració o no integració en l'entorn de la societat cristiana dominant, i a partir de les relacions estretes o tenses que s'establiren, en determinats moments i en determinades situacions, entre jueus,

---

[387] Parla extensament de l'avalot que es va produir el 1331, seguint el document que van publicar Millàs i Batlle a *Un alboroto contra el call de Gerona en el Año 1331*. Pel avalot de 1391, segueix el que va publicar *Jaume Riera a Els avalots de 1391 a Girona.* ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàgs. 81-93.

[388] Per això, es basa en els documents publicats per Enric Mirambell sobre l'expulsió dels jueus. ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona*, pàg. 111.

[389] Es tracta d'un recull de les evidències arqueològiques del call que posseïm a l'actualitat- sobretot parla de les làpides de Montjuic- i de la documentació del Call que s'ha conservat a arxius de Girona i de fora. ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona,* pàg 115-121.

[390] PALAHÍ, Lluís, JIMÉNEZ, Francesca, PRADOS, Antoni i FREIXAS, Pere: *Excavacions al cementiri jueu de Girona* , a "Cinquenes jornades d'arqueologia de les comarques de Girona", Ed. Generalitat de Catalunya. Departament de cultura, Olot, 2000, pàgs. 243- 246.

[391] Aquests indicis són tant documentals- documents que indiquen que el cementiri jueu es trobava en aquesta zona- toponímics- Montjuic, provinent de *Mont Judaico*- com arqueològics- la tipologia dels enterraments s'assembla a les de la necròpolis jueva de Barcelona, amb els difunts situats d'est a oest com correspon al ritus jueu-. PALAHÍ, Lluís, JIMÉNEZ, Francesca, PRADOS, Antoni i FREIXAS, Pere: *Excavacions al cementiri jueu de Girona,* pàgs. 244-245.

[392] PALAHÍ, Lluís, JIMÉNEZ, Francesca, PRADOS, Antoni i FREIXAS, Pere: *Excavacions al cementiri jueu de Girona,* pàgs. 245-246.

[393] NOLLA, Josep Maria: *La forma urbana del call*, a "Temps i Espais de la Girona Jueva." ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàg.165.

[394]PLANAS, Silvia: *Una pretesa interculturalitat: la comunitat jueva de Girona i la seva relació amb la societat cristiana,* a "Annals de L'Institut d'Estudis Gironins", 42 (2001), pàgs. 179-200.

minoria marginal, i cristians, majoria dominant." [395] L'article planteja una qüestió fonamental relacionada amb aquest últim punt: com es poden definir els jueus dins de l'organització de la ciutat i tenint en compte la relació amb els cristians, per tal de veure com Girona es pot definir com una ciutat multicultural. Encara que deixa clar que no pretén ser un treball definitiu sobre la qüestió, només "mostrar una realitat possible i probable, que se'ns constata a través d'algunes situacions ben documentades".[396]

Fa un estudi de les similituds i les diferencies- econòmiques, legals, socials, etc- entre de les dues societats a tres nivells: nivell de diferencia i divergència negativa als jueus, un nivell de paral·lelisme entre jueus i cristians, i nivell de diferencia i divergència positiva als jueus.[397] Una vegada analitzats aquests tres nivells, es destaca que cristians i jueus van viure sempre separats i diferenciats, sense que una comunitat assimiles a l'altre, però en coexistència constat, i que per tant es necessiten estudis que treballin les dues comunitats de manera conjunta, i no tractant als jueus com un capítol apart, fer una història global de les societats cristiana i jueva.[398] Hi ha un annex final, amb la llista nominal dels secretaris i singulars de l'aljama dels anys investigats.

El següent article és *La relació del jueus de Girona amb la terra,*[399]de Lídia Donat (1972-) historiadora dedicada a la societat rural gironina a l'edat mitjana.[400] Examina, com el nom indica, les relacions de la comunitat jueva amb la terra, un tema que ha estat "menystingut per la historiografia".[401] Les fonts que utilitza per el treball són extretes de l'Arxiu Històric de Girona i del Arxiu Diocesà. [402]

A partir de la documentació, es fa una geografia de les terres en propietat dels jueus. La majoria són properes a la ciutat o bé petites parcel·les de terra dins d'ella que tenen usos agrícoles. [403] Gairebé totes aquestes parcel·les fora ciutat van ser destinades al conreu de la vinya, o bé de verdures i fruita per consum propi. Els horts dins de l'espai del Call també s'haurien dedicat a aquests conreus.[404] Una part considerable de les terres eren en franc alou

---

[395] PLANAS, Silvia: *Una pretesa interculturalitat...* pàgs. 179-180

[396] PLANAS, Silvia: *Una pretesa interculturalitat....* pàgs. 180-181

[397] Utilitza el mateix esquema que va fer servir David Romano a la seva ponència *Característiques dels jueus en relació amb els cristians en els estats hispànics*, publicada a *Jornades d'història dels jueus a Catalunya*. PLANAS, Silvia: *Una pretesa interculturalitat....* pàgs. 196-197.

[398] PLANAS, Silvia: *Una Pretesa Interculturalitat...* pàg. 197.

[399] DONAT, Lídia: *La relació dels jueus amb la terra a Girona* , a "Annals de L'Institut d'Estudis Gironins", 42 (2001), pàgs. 201-2010.

[400] *Lídia Donat Pérez* a Universitat de Girona. institut de Recerca Històrica, membres, recuperat a h ttp://www.udg.edu/tabid/11389/language/ca-ES/default.aspx el 18/8/15.

[401] El tema ha estat tractat sobretot per historiadors aragonesos. David Romano va fer una ponència sobre el tema anomenada *Los judíos y la vida rural en tierras hispanas*, dedicat a la península. DONAT, Lídia: *La relació del jueus de Girona amb la terra...* pàg. 201.

[402] Per consultar aquests documents va fer servir algunes obres de regests, que cita: *Documents dels jueus de Girona*, de Fargo i Escribà, *History of the jews in Aragon*, de Regné, un treball inèdit de Ramon Sarobe, *Fonts jueves socumentals a Girona en el període 1391-1492* i regests escrits per Silvia Planas i consultables de l' Institut d'Estudis Nahmànides. Només es va tenir en compte per l'article aquells documents que parlessin de terres agrícoles en propietat de jueus. DONAT, Lídia: *La relació del jueus de Girona amb la terra...* pàgs. 202-203

[403] DONAT, Lídia: *La relació del jueus de Girona amb la terra...* pàg. 204.

[404] DONAT, Lídia: *La relació del jueus de Girona amb la terra...* pàg. 205.

de propietaris jueus, i alguns establiments emfitèutics de jueus a cristians.[405] Acaba amb el cas de la Torre del Jueu a Gironella del Pla, un cas singular de propietat agrària perquè es tractava d'una amplia explotació agrària en mans d'un jueu, que l'arrendava a cristians.[406] Conclou que el tema de la propietat i ús agraris dels jueus s'haurà d'estudiar en més deteniment.[407]

Per acabar, Irene Llop (1973-) medievalista especialitzada en els jueus de Vic, escriu *Les relacions entre les comunitats jueves de Vic i Girona*, [408] un estudi sobre les relacions entre jueus de les dues localitats. Es compara l'organització de les aljames i la seva fiscalitat i es fa un estudi sobre els jueus gironins que feien préstecs a cristians de Vic.[409] Per últim, es parla dels llaços familiars entre jueus de Vic i de Girona.[410]

L'any 2003 s'inaugura la primera planta del Museu d'Història dels Jueus a Girona, la segona planta s'obrirà l'any 2007.[411] El discurs del museu està dedicat a la història d'aquests jueus, sempre destacant el paper de la comunitat dins de la història de la pròpia ciutat: "no es tracta d'un "museu jueu", ni tampoc "del judaisme", sinó d'un indret que explica la història de la comunitat jueva, sense oblidar que aquesta està inserida en l'entorn i que constitueix una part important de la història del país "[412] i intenta oferir una visió quan més global possible: la primera planta consta de sis àmbits temàtics relacionats amb la vida quotidiana i la religió- allà s'exposen les làpides hebrees de Montjuic, el material museològic més rellevant del qual es disposa- i la segona té cinc àmbits dedicats a la vida cultural i científica, i tres dedicats a la violència contra els jueus i a l'expulsió.[413]

El museu té carències en el que respecta al material, ja que" d'una banda, perquè la seva cultura [jueva] és poc donada a la creació artística material [...] l'altra, perquè més de cinc-cents anys d'absència han significat forçosament la pèrdua de la majoria dels vestigis arquitectònics i arqueològics". Tot i això, ho compensa amb una sèrie d'estratègies, com l'ús dels dibuixos en manuscrits i retaules per il·lustrar les activitats dels jueus, fotografies abundats, audiovisuals i reproduccions objectuals. D'aquesta manera, el museu es basa en "la interpretació i en l'evocació, més que no pas en l'exposició d'una col·lecció de peces."[414]

Així es completava el treball iniciat deu any abans per l'Ajuntament, i finalment es disposava d'un espai propi dedicat a la comunitat jueva gironina.

Encara es publica ocasionalment algun article sobre troballes de documents. Als *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, l'any 2005 es publica *Un document de l'any 1360 relacionat amb el*

---

[405] DONAT, Lídia: *La relació del jueus de Girona amb la terra...*pàg. 208.
[406] DONAT, Lídia: *La relació del jueus de Girona amb la terra...*pàg. 210.
[407] DONAT, Lídia: *La relació del jueus de Girona amb la terra...*pàg. 210
[408] *LLOP, Irene: Les relacions entre les comunitats jueves de Vic i Girona (s. XIV),* a "Annals de L'Institut d'Estudis Gironins", 42 (2001), pàgs. 211-220.
[409] Són més aviat escassos els exemples i sempre són portants a terme pels mateixos jueus. Hi havia contactes també entre les dues aljames per motius econòmics, però la documentació no s'ha conservat. LLOP, Irene: *Les relacions entre les comunitats...* pàg. 215.
[410] LLOP, Irene: *Les relacions entre les comunitats...* pàgs. 216-220.
[411] PLANAS, Sílvia: *El Museu d'Història dels Jueus, Girona*, pàg. 60.
[412] PLANAS, Sílvia: *El Museu d'Història dels Jueus, Girona*, pàg 55.
[413] PLANAS, Sílvia: *El Museu d'Història dels Jueus, Girona*, pàg. 60.
[414] PLANAS, Sílvia: *El Museu d'Història dels Jueus, Girona*, pàgs. 55 i 60

fossar dels jueus a Girona, [415] on un presenten un document amb la data indicada- que forma part del fons patrimonial Vidal del Rissec-[416] i que conté la revocació d'una crida del batlle de Girona, que havia prohibit pasturar animals per la zona del cementiri dels jueus. Es fa un comentari del document i del seu context històric. El mateix any a la revista *Tamid*- hereva de la revista *Calls*- un article que també transcriu un document inèdit*, Llibre de comptes de Jucef Zabarra, col·lector del clavari de la comunitat jueva de Girona (1443)*, [417] sobre un quadern aparegut enmig d'uns protocols notarials de 1445, a l'Arxiu Històric de Girona, que va pertànyer a aquest Jucef Zabarra, recaptador i clavari de l'aljama. A part de la traducció del llibre de comptes, hi ha cinc annexos. En el primer es fan observacions filològiques sobre els mots catalans que apareixen al document, escrit per Joan Ferrer i Costa, en el segon hi ha algunes observacions paleogràfiques sobre el document. El tercer annex és una mostra de com escrivia Jucef Zabarra, el quart és un recull de fotografies dels documents, i l'últim és la transcripció del document en hebreu.

L'any 2008 apareix l'edició de les comunicacions del cicle de conferències Girona a l'Abast XII, que portava per nom *La comunitat jueva a la Girona Medieval.* Només una de les comunicacions va estar dedicada als jueus de Girona exclusivament- ja que les altres tracten els jueus de la península en general- *La memòria del Call: Història de la Girona jueva*, [418] de Silvia Planas.

Es tracta d'una comunicació dedicada a diversos temes del call de Girona i dels jueus. Està dividida en sis punts: el primer tracta dels inicis de la comunitat jueva a Girona, el segon està dedicat a l'espai del call i a les seves estructures urbanes- sinagogues, *micvé*, etc- el tercer tracta de l'organització política i econòmica de l'aljama, el quart de la vida quotidiana- les dones jueves, el treball, etc- i els punts cinquè i sisè tracten del moment d'esplendor de l'aljama i de la seva decadència, conflictes i final, respectivament. Per la comunicació, a part d'estudis anteriors, s'utilitza sobretot documents de l'Arxiu Històric de Girona i del Diocesà de Girona. En general la comunicació tracta informació ja coneguda sobre el call, fent un resum dels aspectes més rellevants, però si conté algunes seccions sobre temes poc tractats per la historiografia del call gironí, especialment sobre les dones jueves i converses, de les quals es tracten temes com la vida quotidiana, l'educació, el matrimoni i el divorci, etc. Es tracta, tanmateix, d'un dels pocs estudis- sense comptar les guies- que tracta el call jueu de manera molt general, sense centrar-se en un tema en concret. Introdueix a més les dades més recents que es coneixen sobre el call.[419]

---

[415] SIERRA, Eduard i SOLER, Santi: *Un document de l'any 1360 relacionat amb el fossar dels jueus de Girona,* a "Annals de L'institut d'Estudis Gironins, 46 (2005), pàg. 160.

[416] El fons va ser inventariat per l'Arxiu Històric de Girona l'any 2004, el que va permetre trobar aquest document. En realitat el document va estar en primer lloc a mans d'una altra família, els Vilar de Pont Major, però eventualment va acabar en aquest fons juntament amb la documentació d'altres famílies, que es van relacionar amb els Vidal normalment a través del matrimoni. SIERRA, Eduard i SOLER, Santi: *Un document de l'any 1360...* pàgs.161-170

[417]FELIU, Eduard: *Llibre de comptes de Jucef Zabarra, col·lector del clavari de la comunitat jueva de Girona (1443),* a "Tamid, Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics", 5 (2004-2005), pàgs. 87- 138.

[418]PLANAS, Silvia: *La memòria del Call: Història de la Girona Jueva* a Girona , a "l'Abast XII: La comunitat jueva a la Girona Medieval", ed. Bell-lloc, Girona, 2008, pàgs 129-183.

[419] Un exemple d'això és el *micvé* de Girona, que havia estat localitzat feia poc i dels que Planas parla. PLANAS, Silvia: *La memòria del call...* pàg. 146.

El març de 2009 es va celebrar el simposi internacional *Temps i espais de la Girona Jueva*, promogut pel Patronat del Call, les actes del qual es van publicar el 2011 dins de la col·lecció *Girona Judaica.* En total compta amb tretze comunicacions que es refereixen als jueus de Girona. Aquest simposi celebra els vint anys d'estudis sobre els jueus promoguts per les institucions gironines, i estava centrat en "revelar alguns aspectes encara desconeguts i aportar més i millors coneixements sobre aquella comunitat".[420] Certament, les ponències i comunicacions recollides es poden considerar bastant innovadors, i tracten temes que abans no havien estat estudiats, o almenys ofereixen noves dades rellevants per l'estudi d'aquells que si ho havien estat- com és el cas de les ponències que tracten l'espai urbà-.

La primera ponència és de Jaume Riera i Sans: *La comunitat de jueus de Girona i la seva organització (segles XII-XV).* [421] Fa un recorregut a l'organització del call a través de privilegis i ordinacions, de forma cronològica. En la seva exposició té l'objectiu no només d'explicar això, sinó també d'acabar amb el que qualifica com a "prejudicis erronis" respecte a l'aljama de Girona.[422] S'utilitza documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, amb només un document de l'Arxiu Històric de Girona. Aquesta ponència serveix per precedent per el llibre que publicarà l'any 2014, sobre l'organització de l'aljama gironina.

La següent ponència és de Jordi Sagrera i Marc Sureda: *Comunitat jueva i espais urbans a Girona (1000-1500)*. [423] Es tracta d'un estudi del Call jueu des del punt de vista dels espais urbans. Una primera part d'aquesta ponència està dedicada a "notes d'història dels espais jueus de Girona" i fa una síntesis del que es sap fins ara de tota la història del Call, en tres apartats: els inicis,[424] l'època del segle XI a XV i finalment l'expulsió jueva i les transformacions posteriors per part dels cristians. La segona part de la ponència està dedicada a alguns equipaments i habitatges, segons les darreres investigacions realitzades. S'estudia la segona sinagoga- es fa una descripció dels seus recintes, la seva localització i distribució, elements mobles i arquitectònics es trobaven dins etc-[425] i tercera sinagoga- de la qual es parla de la localització, però no la distribució, perquè ha estat sotmesa a masses reformes com per saber-ho-. A continuació fa un estudi de l'arquitectura de les cases del Call- amb l'intenció d'esbrinar

[420] *Temps i espais de la Girona jueva,* ed. Patronat del Call, Girona, 2011, pàg. 11.

[421] RIERA I SANS, Jaume: *La comunitat de jueus de Girona i la seva organització (segles XII-XV),* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed.Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 14-33.

[422] En primer lloc, el punt general que han pres alguns autors,que fa que pensin que "les comunitats d'estructuraven d'acord amb un esquema que tendeixen a presentar com a únic" i en segon lloc que les comunitats jueves "es regien, en l'esquema organitzatiu, pel dret hebreu". RIERA I SANS, Jaume: *La Comunitat de jueus de Girona i la seva organització,* pàg. 13-14.

[423] SAGRERA, Jordi i SUREDA, Marc: *Comunitat jueva i espais urbans a Girona (1000-1500),* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 35-67.

[424] És molt escèptic respecte a la teoria de Marqués de la instal·lació dels jueus el 983 de part del comte Delà, i creu que és lògic pensar que ja hi hauria jueus a la *Gerunda* romana- al igual que a altres poblacions en el mateix temps, com Barcelona o Narbona-. SAGRERA, Jordi i SUREDA, Marc: *Comunitat jueva i espais urbans...*, pàgs. 35-40.

[425] Aporta una data interessant sobre la segona sinagoga al dir que mai hi va haver una capella de Sant Llorenç al lloc, i que en realitat va ser una falsedat per clausurar la sinagoga. SAGRERA, Jordi i SUREDA, Marc: *Comunitat jueva i espais urbans...* pàg. 45.

si les cases jueves tenien una arquitectura diferenciada de les cristianes-[426] i en presenta tres exemples de cases al Call.

La següent ponència es relaciona amb aquesta, ja que també tracta l' urbanisme del call i les descobertes més recents: *Objectes materials en hàbitat jueu: el cas del pati del Col·legi d'Arquitectes de Girona*,[427] de Xesca Jimenez i Maria José Lloveras. Exposen els resultats de l' intervenció arqueològica al pati de la seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya i les Balears, efectuada l'any 2002. La majoria d'estructures recuperades durant aquesta excavació pertanyien a una vivenda d'època medieval- possiblement datada del segle XII o principis del XIII- que hauria format part del call jueu i per tant hauria estat la residència de famílies jueves.[428] Després d'exposar les troballes i l' interpretació de les restes,[429] a més de fer una descripció de les ceràmiques trobades al lloc, s'arriba a la conclusió que hi ha veritables problemes per identificar les restes- tant ceràmiques com d'habitatge- amb la comunitat jueva si no es té en compte la documentació, ja que no es diferencien de les restes materials que feia servir la comunitat cristiana. [430]

Seguidament hi ha dues ponències en francès**.** La primera és de Christian Guilleré *Les Juifs de Gérone au Milieu du XIVè Siècle.*[431] Fa en primer lloc un estudi detallat de les fonts de les quals es disposen sobre els jueus a Girona, tant als arxius de Girona com a l'Arxiu de la Corona d'Aragò, després es fa l'estudi més detallat fins el moment sobre la demografia del call- si bé limitada als segle XIV- i la resta de la ponència està dedicada a l'organització interna, la relació entre l'aljama i les finances reials i la fiscalitat. La següent ponència en francès és *Les juifs dans les comptes des fabriques géronaises au XVe siècle*,[432] de Sandrine Victor, que analitza la presència de jueus als llibres de comptes de les obres de la catedral de Girona, les muralles i la Torre Gironella.

Les ponències següents estan dedicades a la relació de l'aljama de Girona amb altres comunitats. Stephen P. Bensch amb *La projecció regional del call de Girona al segle tretze: una*

---

[426] S'arriba a la conclusió de que "es de l'estructura, disposició ni distribució de les cases del call es desmarquen del comú de l'arquitectura civil medieval de la ciutat". SAGRERA, Jordi i SUREDA, Marc: *Comunitat jueva i espais urbans...* pàgs. 55-56.

[427] JIMÉNEZ, Xesca i LLOVERAS, Maria Jose: *Objectes materials en hàbitat jueu: el cas del pati del Col·legi d'Arquitectes de Girona,* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 67-80.

[428] JIMÉNEZ, Xesca i LLOVERAS, Maria Jose: *Objectes materials en hàbitat jueu...* pàgs. 68-75.

[429] A través de la documentació d'arxiu- en primer lloc el Fons de l'Hospici de l'Arxiu Històric de Girona, juntament amb dos plànols publicats per Josep Calzadas i Jaume Marquès- es busca el propietari de la casa a època medieval i es delimita dins dels carrers del segle XV. Es molt destacable que la casa es va trobar en una zona sense edificacions posteriors al segle XIV, el que va facilitar la tasca d'interpretació. JIMÉNEZ, Xesca i LLOVERAS, Maria Jose: *Objectes materials en hàbitat jueu...* pàgs. 75-77.

[430] Tot i que la documentació si sembla "conduir a pensar que l'immoble va ser habitat per famílies jueves" JIMENEX, Xesca i LLOVERAS, Maria Jose: *Objectes materials en hàbitat jueu...* pàgs. 78-79

[431] GUILLERÉ, Christian: *Les juifs de Gérone au milieu du XIVe siècle*, a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 175-204.

[432] VICTOR, Sandrine: *Les juifs dans les comptes des fabriques géronaises au XVe siècle*, a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 205-215.

visió des d'Amer i Castelló d'Empúries. [433] Es tracta d'un estudi a la documentació d'aquestes dues zones, que serveix per aconseguir informació sobre els jueus gironins del segle XIII, moment en que hi ha mancances a la documentació dels arxius de Girona sobre la vida dins del call d'aquesta ciutat. Explica les connexions que va establir Girona amb aquestes dues comunitats: a Amer l' informació prové sobretot dels préstecs que jueus gironins feien en aquest poble, mentre que a Castelló d'Empúries la documentació parla sobretot de casaments i lligams familiars entre aljames,[434] i acaba determinant que la informació més rellevant que es pot extreure és que el call de Girona va ser una comunitat amb gran projecció regional durant el segle XIII, i que l'estudi de les fons d'altres poblacions serveix per donar una millor imatge del call i de la relació entre aljames jueves.[435] Acaba amb un apèndix amb els noms de jueus gironins que apareixen en els registres notarials de Castelló d'Empúries i Amer fins l'any 1300.[436]

També és una ponència que busca explicar el Call en relació a una comunitat veïna *Marriage, family and the family business: links between the jews of medieval Perpignan and Girona*,[437] de Rebecca Lynn. Amb documentació dels *Archives Départmentales des Pyrénées-Orientales de Perpignan*, estableix les relacions entre jueus de Girona i de Perpinyà a finals del segle XIII, des del punt de vista dels matrimonis que s'efectuaven entre les dues aljames.[438]

L'última ponència, també sobre Girona i les relacions amb comunitats veïnes, és d' Irene Llop, *La comunitat jueva de Girona a través de la documentació de Vic (segles XIII i XIV)*. [439] A través de la documentació de l'Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic, estableix també que es pot saber de la comunitat de Girona segons com es relacionava amb la de Vic. En primer lloc, parla els orígens de l'aljama de Vic i de les relacions familiars amb Girona,[440] el segon punt de la

---

[433] BENSCH, Stephen P: *La projecció regional del call de Girona al segle tretze: una visió des d'Amer i Castelló d'Empúries,* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 231-242.

[434] BENSCH, Stephen P: *La projecció regional del call de Girona...* pàgs. 235-239

[435] BENSCH, Stephen P: *La projecció regional del call de Girona...* pàgs. 239-240.

[436] Només s'inclouen aquells que específicament són designats com a jueus de Girona. A més del nom inclou el document on hi ha la primera referència al jueu. BENSCH, Stephen P: *La projecció regional del call de Girona...* pàgs. 241-242.

[437] LYNN, Rebecca: *Marriage, family and the family Business: links between the jews of medieval Perpignan and Girona*, a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 243-256.

[438] Gran part de la ponència està dedicada a parlar de com els jueus protegien econòmicament als membres de la família que marxaven del nucli familiar per casar-se lluny- en la seva majoria dones, els matrimonis de les quals servien per enfortir lligams econòmics- a través d'una sèrie de pactes- sobretot aquells que salvaguardaven la dot en cas de morir el marit o de la mort de la dona sense fills-. Aquest tipus de documentació és la més habitual per saber com funcionaven els matrimonis en el cas de Girona i de Perpinyà, i s'ha conservat en part perquè es recorrien a notaris cristians per deixar constància dels pactes. LYNN, Rebecca: *Marriage, family and the family business...* pàgs. 243-256.

[439] LLOP, Irene: *La comunitat jueva de Girona a través de la documentació de Vic (segles XIII i XIV),* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 259-264.

[440] Els primers jueus instal·lats a Vic en el moment de la fundació de l'aljama- segle XIII- eren de Girona o bé de Barcelona. les quatre grans famílies de Vic- la de Bonastruc Satorra, la de David Canviador, la d'Isaac de Manresa i la d'Astruc de Mallorca- també tenien vincles amb Girona des dels inicis. Adjunta una sèrie d'arbres familiars. LLOP, Irene: *La comunitat jueva de Girona...* pàgs. 259-260.

ponència tracta l'activitat econòmica dels jueus de Girona a Vic -al segle XIV- i finalment els jueus de Girona i de Vic al final de l'aljama vigatana.[441]

Per acabar, al llibre trobem els espais de debat, dos dels quals tracten dels jueus gironins. Joaquim Nadal presenta *Per a una història de la Girona jueva: 1988-2008, vint anys d'estudis històrics*, [442] on fa una valoració dels estudis recents de la Girona jueva, definint el moment en que es va publicar el llibre de David Romano *Per una història de la Girona jueva* com "el mil·liari del camí de recuperació d'una història" i que serveix per expressar la voluntat de les institucions gironines de "recuperar la integritat de la trajectòria col·lectiva d'aquesta ciutat. I fer-ho sense excloure a ningú".[443] També fa un repàs al treball arqueològic sobre el Call- i a la sèrie Història Urbana de Girona, que es basa en aquest treball- i a la documentació que es conserva en els diferents arxius de la ciutat. [444]

Josep Maria Nolla tracta *La forma urbana del call,* [445] on resumeix els estudis arqueològics que han fet possible que "el que sabem sobre la forma urbana del call judaic gironí és d'una notable precisió i que fins i tot permet observar-ne la formació i el desenvolupament al llarg del temps": es refereix a l'excavació del Col·legi d'Arquitectes, les excavacions a Montjuic...[446]

Per acabar, destacarem l'únic llibre- a part de les guies dedicades al call- que podem trobar sobre els jueus de Girona. Es tracta de *Els jueus de Girona i la seva organització. Segles XII-XV*,[447] de Jaume Riera i Sans, publicat a la col·lecció *Girona Judaica.* El llibre fa una història de l'organització interna de l'aljama de Girona en els segles mencionats, fent un estudi detallat de la configuració interna, les ordinacions i privilegis sobre el call gironí, les reformes i les relacions amb els monarques, etc, al llarg dels anys d'existència de l'aljama. És l'únic llibre que tracta específicament d'aquest tema, i no té "precedents ni paral·lels entendibles".[448] Per això, consulta fonamentalment l'Arxiu de la Corona d'Aragó, fent servir alguns documents inèdits. El resultat és l'estudi més complet de sobre els jueus de Girona des de Girbal- encara que sigui sobre un únic tema, l'organització, i no general- Conté un ampli repertori de documents transcrits.

En els vint-i-vuit anys que passen entre la recopilació d'estudis de David Romano i l'inici de la rehabilitació del call i el llibre de Jaume Riera, el panorama dels estudis jueus a Girona ha canviat molt. Si la recopilació era plena d'articles publicats de tant en tant, gairebé sempre de la mà dels mateixos autors, i que rarament parlen d'altra cosa que no sigui la troballa de documents, des del moment en que les institucions es fan càrrec de la necessitat de recuperar el passat jueu les publicacions no només són més abundants, sinó que es centren en aquells temes que els autors precedents havien ignorat o oblidat: reconstruir amb dades

---

[441] LLOP, Irene: *La Comunitat jueva de Girona...* pàgs. 263-264.
[442] NADAL, Joaquim: *Per a una Història de la Girona jueva: 1988-2008, vint anys d'estudis històrics,* a "Temps i Espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 275-277.
[443] NADAL, Joaquim: *Per a una Història de la Girona jueva...* pàg. 277.
[444] NADAL, Joaquim: *Per a una història de la Girona jueva...*pàgs. 275-277.
[445]NOLLA, Josep Maria: *La forma urbana del call*, a "Temps i Espais de la Girona Jueva." ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 164-165.
[446] NOLLA, Josep Maria: *La forma urbana del call*, pàgs. 164-165.
[447] RIERA I SANS, Jaume: *Els jueus de Girona i la seva organització. Segles XII-XV*, ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2012.
[448] RIERA I SANS, Jaume: *Els jueus de Girona i la seva organització. Segles XII-XV*, pàg. 8.

arqueològiques l' urbanisme del call, l'organització interna de l'aljama, les relacions entre la comunitat de Girona i les altres localitats, les dones jueves...

Aquestes iniciatives han motivat l'augment dels estudis gironins- que ara arriben fora de les fronteres de les publicacions només gironines, amb la celebració de congressos i simposis- i també ha donat nova vida al call definint-lo com a espai turístic, apropant-lo així al públic no acadèmic. L'èxit d'aquesta iniciativa és evident en el número de visitants anuals, i no s'ha de considerar superflu, ja que contribueix a la conservació d'aquest espais, redescoberts en aquest etapa. Un espai turístic que a més forma part d'una xarxa més gran, en la que estan incloses moltes altres jueries espanyoles.

CONCLUSIÓ

Des de que Girbal publiqués la seva monografia l'any 1870 fins el moment en que es crea el Patronat del Call, hem de diferenciar entre dos tipus d'autors que es dediquen a estudiar els jueus gironins: aquells que ho fan perquè són historiadors de la ciutat de Girona- Enrique Girbal, Santiago Sobrequés, Lluís Batlle, Jaume Marqués Casanovas...- i que en el context dels seus estudis locals, el call atrau el seu interès; i els que són historiadors dels jueus a la península - Fidel Fita, Josep Maria Millàs i Vallicrosa...- i que entre la seva bibliografia de caràcter general inclouen alguna menció a la ciutat de Girona. Com podem comprovar, els historiadors locals són la majoria. Si bé això té connotacions positives, ja que al cap i a la fi són aquests els principals encarregats de mantenir viva la historiografia jueva gironina al llarg dels anys, encara que sigui amb estudis esporàdics, també va suposar un greu impediment. I es que mentre que són aquests historiadors locals els qui produeixen els treballs sobre els jueus, aquesta historiografia es queda estancada en articles de no gaire rellevància, centrats en petits temes que es lliguen al document de torn que es vol presentar al públic, sense que hi hagi un autèntic anàlisi històric del call i els seus habitants. Autors que són eclesiàstics, arxivers, bibliotecaris i historiadors a Girona, que es centren en els arxius gironins, oblidant-se de la informació que es troba fora la ciutat. Tampoc interessa, de totes maneres, visitar l'Arxiu de la Corona d'Aragó- per exemple- perquè l'estudi es redueix a allò que es troba en el transcurs del seu treball- en alguns casos molt meritori, això si- en aquests arxius.

Així, allò que s'estudia queda supeditat a l'atzar del document- majoritàriament inèdit- que es vol donar a conèixer: els límits geogràfics del call- amb el subseqüent debat per trobar l'emplaçament de determinats espais, en especial les sinagogues- els actes violents contra el call, epigrafia hebrea, les relacions entre jueus i cristians, l'economia... de qualsevol segle. Petits temes, que posats en conjunt donen una historia dels jueus incompleta, amb moltes mancances.

Positiu és el fet, que ja hem mencionat, que aquests autors mai obliden del tot el call, mantenint els seus estudis al llarg del temps i evitant que aquests tornin a caure en l'oblit, i fent una llavor de redescobriment de documents continua. Però també es destacable la visió que aquests autors tenen dels jueus. Una visió mancada de tòpics pejoratius, sensibilitzada- a vegades en excés- cap al col·lectiu jueu, crítica respecte a la comunitat cristiana a la qual ells pertanyen abans que cap als hebreus. De la mateixa manera, els treballs que anem trobant sempre mantenen, en major o menor grau, la serietat acadèmica. No trobem en aquests la influència de les ideologies franquistes, i la seva subseqüent falta de rigor.

La historiografia del call gironí tanmateix molt difícilment es pot equiparar a la història que es fa a altres llocs d'Espanya, i molt menys a les rutes que la historiografia jueva segueix a altres països. Les limitacions dels mètodes de treball massa locals, aquesta falta d'investigació extensa de la història del call, la brevetat dels articles i que es centrin en temes tant petits no ho permeten. Però certament tampoc es pot dir que molts d'aquests estudis segueixin una tendència historiogràfica concreta més enllà de la trajectòria, interessos i àrees d'estudi del

autor que els publica. I es que en aquest sentit, es pot afirmar que la historiografia del call en aquest període entre Girbal i el moment en que es crea el Patronat del Call és la de la trajectòria d'uns quants- molt pocs, en realitat- autors.

El canvi en els estudis es produeix amb la rehabilitació del call. Un redescobriment que, com hem vist, va més enllà d'un renovat interès acadèmic, de la promoció d'estudis nous i diferents al que s'havia fet fins aleshores, i de la necessitat de protegir i preservar un espai físic, sinó que també van incloure un acostament al públic general.

Els nous estudis ara són vertaderes investigacions històriques. Aborden temes que no havien estat tractats pels autors anteriors- les dones jueves, els jueus i l'espai agrari...- o bé estudien en profunditat altres temes que havien estat tractats només en superfície- bon exemple són els treballs de Jaume Riera i Sans sobre els avalots o l'organització interna de l'aljama-. Treballs amb més bagatge que els anteriors, realitzats ja no per uns quants autors eminentment locals, sinó per tota una munió d'historiadors, que han sabut sortir de els arxius de Girona-i sobretot centrar-se en l'arxiu més important, el de la Corona d'Aragó- aportant nova i variada informació, que ha permès aquests aprofundiment dels estudis, o la recerca sobre noves temàtiques, objectius que un treball limitat als arxius gironins no podia satisfer. Historiadors amb una visió general dels jueus a península, i fora d'ella, el que permet alhora situar la comunitat de Girona en un mapa més extens, fora dels límits de la ciutat- estudiant la relació entre Girona i altres comunitats jueves- i alhora permeten posar els treballs actuals en consonància a les tendències historiogràfiques actuals, dins i fora d'Espanya, perquè entre aquests nous autors s'inclouen forasters, per primer cop des de l'època de Girbal i Fita- i sense descomptat els treballs de Baer i altres autors, que com hem dit van tardar en tenir influència- En aquest sentit, els estudis han sabut posar-se a l'altura del que es fa a altres països, i s'ha permès connectar tanmateix amb institucions de fora de Catalunya i d'Espanya.

Això últim serveix com a mostra de la projecció del call fora de la ciutat, no només cap als estudiosos sinó també cap a aquells que no són historiadors. I es que també es destacable que si en les etapes anteriors, el call era competència gairebé exclusiva d'aquests intel·lectuals que publiquen a revistes científiques, actualment s'ha posat a disposició d'aquell públic que va ser en primer lloc atret per les associacions de caire popular, i que ara disposa d'obres de divulgació- amb rigor històric, això si, com les guies d'Alberch- i d'un espai com és el museu per conèixer aquesta comunitat, tot administrat de la manera més eficient per les institucions gironines que s'ocupen del call.

Però si bé es cert que en els últims anys els canvis han estat molt positius, encara hi ha carències. Els estudis continuen essent molt sectorials, ens manca aquesta història de conjunt que Girbal i Romano demanaven ara ja fa temps- el que més s'acosta són les guies del call i el treball de Silvia Planas, *La comunitat jueva a la Girona Medieval*, que no deixa de ser una comunicació no massa extensa -. Només s'ha d'observar el tipus d'estudis que es presentaren a *Temps i espais de la Girona jueva*, l'últim simposi sobre aquest tema publicat: l'organització del call, els espais urbans i l'arqueologia, el jueus del segle XIV i les relacions amb quatre comunitats jueves, Amer, Castelló d'Empúries, Vic i Perpinyà. Temes molt concrets.

Potser en els pròxims anys aquesta obra veurà la llum, i certament seria una cosa molt positiva. Els autors de l'època de Girbal, i els anteriors a Romano comptaven amb moltes limitacions, que avui en dia es poden considerar superades.

BIBLIOGRAFIA

ALBERCH I FUGUERAS, Ramon: *El Dr. Lluís Batlle i Prats*, a “Annals de l’Institut d’Estudis Gironins”, volum 25 número 1 (1979), pàgs. 1- 26.

ALBERCH, Ramon i ARAGÓ, Narcís-Jordi: *Els jueus a les terres gironines*, ed. Diputació de Girona i Caixa d'Estalvis Provincial , Girona, 1985.

ALBERCH, Ramon: *Guia del call jueu de Girona*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1995.

ANTON, Javier i JIMÉNEZ, Montse: *Santiago Sobrequés: vida i obra*, a "Manuscrits", 12 (gener 1994), pàgs. 357-366.

ARAGÓ, Narcís- Jordi: *Enric Mirambell i l’esperit de Girona*, a “Annals de l’Institut d’Estudis Gironins”, 49 (2008), pàgs. 13-18.

BARTINA, Sebastian: *In Memoriam: Jose María Millàs Vallicrosa*, a “Annals de l’Institut d’Estudis Gironins”, 20 (1970), pàgs. 393- 402

BATLLE, Carme: *Solución al problema de las dos sinagogas de Gerona*, a “Sefarad”, 19 (1959), pàgs. 301-320.

BATLLE I PRATS, Lluís: *Un episodio de la persecución judía de 1391*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 3 (1948), pàgs. 194-197.

BATLLE I PRATS, Lluís: *Judíos gerundenses en testamentarias medievales*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 4 (1949), pàgs. 250-253.

BATLLE I PRATS, Lluís: *Ordenaciones relativas a los judíos gerundenses*, a ”Homenaje a Millás-Vallicrosa”, 1 (1954), pàgs. 83-92.

BATLLE I PRATS, Lluís: *Más precisiones sobre el call gerundense. La ordenación de 1418,* a "Sefarad", 21 (1961), pàgs. 48-57.

BENSCH, Stephen P: *La projecció regional del call de Girona al segle tretze: una visió des d’Amer i Castelló d’Empúries,* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 231-242.

CADAVID OTERO, Margarita: “*El camino a Sefarad”. La historiografia de la presencia judía en España*, a “Desafíos”, 20 (gener-juny 2009), pàgs. 303-330.

CALZADA I OLIVERAS, Josep: *Les sinagogues de Girona*, a “Annals de l’Institut d’Estudis Gironins”, 25 (1980), pàgs. 375-393.

CANAL, Josep, CANAL, Eduard, NOLLA, Josep i SAGRERA, Jordi: *Els jueus i la ciutat de Girona*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1995.

CANAL, Eduard, CANAL, Josep, NOLLA, Josep Maria i SAGRERA, Jordi: *La forma urbana del call de Girona,* ed. Ajuntament de Girona, Girona, 2006.

CANTERA BURGOS, Francisco: *Judíos en Gerona (los Zabarra y los Caravita)*, a "Sefarad", 9 (1949), pàg. 482

CANTERA BURGOS, Francisco: *Familias hebreas gerundenses. Los Falcó*, a "Sefarad", 10 (1950) pàgs. 209-210.

CANTERA BURGOS, Francisco: *José María Millàs Vallicrosa In Memoriam*, a "Sefarad", 30 (1970), pàgs. 393-418.

CARRERAS ARTAU, Joaquín: *La primitiva "Revista de Gerona"*, a "Revista de Gerona", 32 (1965), pàgs. 7-9.

CARRERAS I ARTAU, Tomás: *Pórtico. Homenaje a la Revista de Gerona (1876-1895*), a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 1 (1946).

CASANELLAS, Pere: *Eduard Feliu, les associacions per a l'estudi del judaisme català (ADEJUC, SCEHB) i les revistes Calls i Tamid*, a "Tamid", 8 (2012), pàgs. 13-16.

CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Làpides de Montjuïc, amb inscripcions hebraiques, reutilitzades a la rodalia de Girona*, a "Calls", 3 (1989), pàgs. 35-44.

CASANOVAS MIRÓ, Jordi: *Epigrafía hebrea*, ed. Real Academia de la Història, Gabinete de Antiguedades, Madrid, 2005.

CHÍA, Julián de: *Bandos y bandoleros en Gerona: apuntes históricos desde el siglo XIV hasta mediados del XVII*, Imprenta y Librería de Paciano Torres, Girona, 1888.

CLARA, Josep: *Santiago Sobrequés i Vidal: història al servei d'un país,* ed. Base, Girona, 2011.

CONTRERAS, Jaime: *Historiar a los judíos de España: un asunto de pueblo, nación y etnia*, a "Disidencias y exilios en la España moderna: actas de la IV Reunión Científica de la Asociación Española de Historia Moderna", ed. Asociación Española de Historia Moderna, Alicante, 1997.

CORTÈS, Enric: *Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona*, a "Revista Catalana de Teologia", volum 7, número 1-2 (1982), pàgs. 1-56.

DONAT, Lídia: *La relació dels jueus amb la terra a Girona,* a "Annals de L'Institut d'Estudis Gironins", 42 (2001), pàgs. 201-2010.

ESCRIBÀ, Gemma i FARGO, Maria Pilar: *Documents dels jueus de Girona. 1124-1595,* ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1992.

FELIU, Eduard: *Llibre de comptes de Jucef Zabarra, col·lector del clavari de la comunitat jueva de Girona (1443),* a "Tamid, Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics", 5 (2004-2005), pàgs. 87- 138.

FITA, Fidel: *Lápidas hebreas de Gerona,* a "Revista Histórica Latina", 1 (1874), pàgs. 1-5 i 17-23.

FITA, Fidel: *Carta a Dr. Enrique Girbal, cronista de Gerona*, a “Revista de Literatura, Ciencias y Artes”, volum 1 número 2 (octubre 1876), pàgs. 17-20.

FITA, Fidel: *Epitafios hebreos,* a "Revista de Ciencias Históricas", 2 (1881), pàgs. 57-63.

FITA, Fidel: *Miliario romano e inscripciones hebreas de Gerona*, a "Revista Histórica. Publicación mensual de Ciencias Históricas y Bellas Artes", 3 (1876), pàgs. 135- 138

FITA, Fidel: *El Montjuí de la ciudad de Gerona y la sinagoga y el concejo hebreo de Castellón de Ampurias. Escrituras de los Siglos XIII, XIV y XV*, a “Boletín de la Real Academia de la Historia”, 48 (1906), pàgs. 169-174.

GALÍ, Núria i DONAIRE, Jose Antonio: *La història del turisme a la ciutat de Girona*, a “Revista de Girona”, 239 (novembre-desembre 2006), pàgs. 614-621.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Los Judíos en Gerona: colección de noticias históricas referentes a los de esta localidad, hasta la época de su espulsion de los dominios españoles*, Impr. de Gerardo Cumané, Girona, 1870.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Cristianos y judíos (Episodio histórico de la Edad Media)*, a "Revista de Gerona", 3 (1878), pàgs. 151- 155.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Un testamento hebreo en la Edad Media*, a "Revista de Gerona", 5 (1881), pàgs. 104-108.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Documentos inéditos de judíos gerundenses*, a “Revista de Gerona”, 5 (1881), pàgs 275-277 i 299-302.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Una cédula en hebreo denominada “Mezuzah”*, a “Revista de Gerona”, 10 (1886), pàgs. 129-134.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Inscripción hebrea procedente de la sinagoga gerundense*, a "Revista de Gerona", 12 (1888), pàgs. 324-326.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Datos inéditos para la historia de los judíos de Gerona,* a "Revista de Gerona", 16 (1892), pàgs. 33-43.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Conversiones de judíos en Gerona y su obispado,* a "Revista de Gerona", 19 (1894), pàgs. 33-37.

GIRBAL, Enrique Claudio: *Beneficencia judaíca en Gerona (documentos inéditos)*,a “Revista de Gerona”, 19 (1894), pàgs. 1-5.

GUILLERÉ, Christian: *Juif et chrétiens à Gérone au XIVème siècle*, a “Jornades d’història dels jueus a Catalunya. Actes”, ed. Ajuntament de Girona, Girona, pàgs. 45-92.

GUILLERÉ, Christian: *Les juifs de Gérone au milieu du XIVe siècle*, a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 175-204.

HORTA, Asumpció: *Patronato Municipal Call de Girona: un proyecto en desarrollo*, a "Legado Material Hispanojudío", ed. Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 1998, pàgs. 391-392.

HORTA, Asumpció: *Red de Juderías de España-Caminos de Sefarad: proyecto en construcción,* a “e-rph. Revista electrònica de patrimoni històric”, 5 (desembre 2009), pàgs. 1-14.

ISRAEL GARZÓN, Jacobo: *Escrito en Sefarad*, ed. Hebraica Ediciones, Madrid, 2005.

JOSY LÉVY, Joseph i OLAZABAL, Iñaki: *Les routes juives d’Espagne : l’exemple de Girona,* a “Téoros”, 2012, recuperat a http://teoros.revues.org/1751 el 12/06/2015.

JIMÉNEZ, Xesca i LLOVERAS, Maria Jose: *Objectes materials en hàbitat jueu: el cas del pati del Col·legi d’Arquitectes de Girona,* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 67-80.

LACAVE, José Luis: *Los estudios hebraicos y judaicos en España, desde Amador de los Ríos hasta nuestros días*, a “Los judíos en la España contemporánea: historia y visiones, 1898-1998”, ed. Universidad Castilla – La Mancha, Toledo, 2000, pàgs. 115-120.

LLOP, Irene: *La comunitat jueva de Girona a través de la documentació de Vic (segles XIII i XIV),* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 259-264.

LOEB, Isidore: *Documentos de venta hebreos procedentes de España*, a “Revista de Gerona”, 8 (1884), pàgs. 341-349.

LOEB, Isidore: *Actes de vente hebreux originaires d'Espagne*, a “Revue des Études Juives”, 10 (1885), pàgs. 108-122.

LOEB, Isidore: *Une Inscription hébraïque à Girone,* a "Revue des Études Juives”, 17 (1888), pàgs. 149-151.

LÓPEZ VELA, Roberto: *Judíos, fanatismo y decadencia. Amador de los Ríos y la interpretación de la Historia Nacional en 1848*, a “Manuscrits”, 17 (1999), pàgs. 69-95.

LYNN, Rebecca: *Marriage, family and the family business: links between the jews of medieval Perpignan and Girona*, a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 243-256.

MADURELL I MARIMON, Josep Maria: *Jueus gironins i la seva aljama (1349-1498). Notes documentals,* a “Annals de l’Institut d’Estudis Gironins”, 22 (1975), pàgs. 23-49.

MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Sobre los antiguos judíos de Gerona*, a "Sefarad", volum 23 número 1 (1963), pàgs. 22-35.

MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XI*, a “Sefarad”, 25 (1965), pàgs. 49-58.

MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos de Gerona en el siglo XII*, a "Annals de l’Institut d’Estudis Gironins", 22 (1974-1975), pàgs. 1-21.

MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Judíos en Gerona en el siglo XIII*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 25 (1980), pàgs. 283-298.

MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *Casals de Girona (IV),* ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1984.

MARQUÈS CASANOVAS, Jaume: *La sinagoga situada a ponent del carrer de la Força,* a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 225-244.

MARQUÈS PLANAGUMÀ, Josep Maria: *Nota sobre els crèdits dels jueus de Girona. 1418-1420*, a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 333-338.

MARQUÈS PLANAGUMÀ, Josep Maria: *Documents sobre els jueus Gironins,* a "Revista de Girona",158 (maig-juny 1993) pàgs. 95-96.

MASIÀ, Maria Àngels: *Aportaciones al estudio del call gerundense*, a "Sefarad", volum 13 número 2 (1953), pàgs. 287-309.

MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Enrique Claudio Girbal y Nadal*, a "Revista de Girona", 32 (1965), pàgs. 30-32.

MIRAMBELL BELLOC, Enrique: *Los judíos gerundenses en el momento de la expulsión*, a "Annals de l' Institut d' Estudis Gironins", 24 (1978), pags. 5-18.

MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Documentos para el ordenamiento jurídico y económico del barrio judío de Gerona (siglo XV),* a "La Ciudad Hispánica Durante los Siglos XIII-XVI, Actas del Coloquio Celebrado en La Rábida y Sevilla del 14 a 19 de Setiembre de 1981"l, volum 2, ed. Universidad Complutense, Madrid, 1985, pàgs. 1465-1468.

MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Document referents a la sinagoga i al cementiri jueus de Girona*, a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 237-244.

MIRAMBELL I BELLOC, Enric: *Les publicacions del doctor Josep Calzada*, a "Revista de Girona" 140 (maig 1990), pàgs. 32-35.

MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *D'Epigrafia hebraico catalana*, a "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", 7 (1931), pàgs. 291-304.

MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE i PRATS, Lluís: *Inventari de llibres de jueus gironins*, a "Butlletí de la Biblioteca de Catalunya", 8 (1934), pàgs. 5-45.

MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i BATLLE I PRATS, Lluís: *Notícias sobre la aljama de Gerona*, a "Sefarad", volum 5 numero 1 (1945), pàgs. 131-145.

MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *Una nueva làpida hebrarica en Gerona*, a "Annals de l'institut d'Estudis Gironins", 2 (1947), pàgs. 244-246.

MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria: *Un fragmento de Talmud Jerosolimitano*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 3 (1948), pàg. 193.

MILLÀS VALLICROSA, Josep María: *Restos de antiguos libros hebraicos*, a “Annals de l’Institut d’Estudis Gironins”, 6 (1951), pàgs. 323-324.

MILLÀS VALLICROSA, Josep María i BATLLE I PRATS, LluÍs: *Un alboroto contra el call de Gerona en el año 1331*, a "Sefarad", volum 12 número 2 (1952) pàgs. 297-335.

MILLÀS VALLICROSA, Josep Maria i CANTERA, Francisco: *Inscripciones hebraicas de Gerona*,a "Las inscripciones hebraicas de España", ed. Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, 1956, pàgs. 231-260.

MILLÀS I VALLICROSA, Josep Maria: *Extractos del Talmud y alusiones polémicas en un manuscrito de la Biblioteca de la Catedral de Gerona,* a "Sefarad ", volum 20 número 1 (1960), pàgs. 17-49.

MIRÓ I AMETLLER, Joan: *El Col·legi Universitari de Girona (1969-1981)*, a “Revista de Girona”, 97 (1981), pàgs. 317-321

NADAL, Joaquim: *La investigació històrica sobre les comarques gironines a la Universitat Autònoma de Barcelona,* a “Revista de Gerona”, 81 (1977), pàgs. 213-214.

NADAL, Joaquim: *Per a una història de la Girona jueva: 1988-2008, vint anys d’estudis històrics,* a "Temps i Espais de la Girona Jueva.”, ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 275-277.

NEUBAUER, Adolf: *Los judíos en Gerona*, a “Revue critique d’histoire et de littérature”, 38 (21 setembre 1872), pàgs. 178-180.

NOLLA, Josep Maria: *La forma urbana del call*, a "Temps i Espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 164-165.

OLAZABAL, Iñaki: *Memoria histórica i memoria colectiva- La recuperación del patrimonio judío en Gerona*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 42 (2001), pàgs. 681-687.

OLMO, Gregorio del: *Los estudios hebraicos en la universidad de Barcelona. Síntesis histórica*, a “Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Hebreo”, 38 (1989), pàgs. 305-316.

PALAHÍ, Lluís, JIMÉNEZ, Francesca, PRADOS, Antoni i FREIXAS, Pere: *Excavacions al cementiri jueu de Girona*, a “Cinquenes jornades d’arqueologia de les comarques de Girona, Ed. Generalitat de Catalunya. Departament de cultura, Olot, 2000, pàgs. 243- 246.

PERARNAU I ESPELT, Josep: *Notícia de més de setanta inventaris de llibres de jueus gironins, anys 1415 i 1416*, a "Arxiu de Textos Catalans Antics", 4 (1984), pàgs. 435-444.

PERICOT, Lluís: *El Instituto de Estudios Gerundenses*, a “Revista de Girona”, 42 (1968), pàgs. 51-55.

PEIRÓ MARTÍN, Ignacio i PASAMAR ALZURIA, Gonzalo: *Diccionario Akal de historiadores españoles contemporáneos*, ed. Akal, Madrid, 2000.

PLANAS, Silvia: *Alguns documents sobre els jueus de Girona*, a “Annals de L’Institut D’Estudis Gironins”, 34 (1994), pàgs. 603-617.

PLANAS, Silvia: *Una pretesa interculturalitat: la comunitat jueva de Girona i la seva relació amb la societat cristiana,* a “Annals de L’Institut d’Estudis Gironins”, 42 (2001), pàgs. 179-200.

PLANAS, Silvia: *La memòria del Call: Història de la Girona Jueva* a Girona, a “l'Abast XII: La comunitat jueva a la Girona Medieval”, ed. Bell-lloc, Girona, 2008, pàgs 129-183.

PLANAS, Silvia: *El Museu d'Història dels Jueus, Girona*, a "Mnemòsine: revista catalana de museologia", 6 (2010), pàgs. 53-61.

PUIG I OLIVER, Jaume de: *La "Revista de Gerona" i la seva contribució als textos catalans antics,* a “Arxiu de Textos Catalans Antics”, 7/8 (1988), pàgs. 303-322.

PUJOL, Enric: *La historiografia*, a “Revista de Girona”, 200 (2000), pàgs. 287-294.

RAHOLA, Carles: *Los judíos gerundenses. La expulsión,* a “El Autonomista”, 6118 (1919) pàg. 1.

RAHOLA, Carles: *Els jueus a Catalunya*, ed. Publicacions de Arnau de Vilanova, Barcelona, 1929.

REMENSAL, José, AGUILERA, Antonio i PONS, Lluís: *Comisión de antiguedades, de la Real Academia de la Historia- Cataluña: Catálogo e indices*, ed. Real Academia de la Historia, Madrid, 2000.

RIBAGORDA ESTEVAN, Álvaro: *La fractura de la historiografía española durante la postguerra franquista*, a "Cuadernos de Historia Contemporánea", 23 (2000), pàgs. 373-383.

RIBERA FLORIT, Josep: *El jueu gironí Meshul·lam Ben Shelomó de Piera i la seva obra poetica*, a “Jornades d’història dels jueus a Catalunya. Actes”, Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 251- 256.

RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1970-1984,* a “Calls” 1 (1986), pàgs. 93-132.

RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1929-1969*, a "Calls", 2 (1987), pàgs. 181-209.

RIERA I SANS, Jaume: *Els avalots del 1391 a Girona,* a “Jornades d’història dels jueus a Catalunya. Actes”, Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 95- 173.

RIERA I SANS, Jaume: *Estudis sobre el judaisme català. Anys 1836-1928,* a "Calls", 3 (1989), pàgs. 103-135.

RIERA I SANS, Jaume: *Estudis forasters sobre el judaisme català fins l’’any 1929*, a “Calls”, 4 (1990), pàgs. 95-161.

RIERA I SANS, Jaume: *La comunitat de jueus de Girona i la seva organització (segles XII-XV),* a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed.Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 14-33.

RIERA I SANS, Jaume: *Els jueus de Girona i la seva organització. Segles XII-XV*, ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2012.

ROMANO, David: *Per una historia de la Girona jueva*, ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1988.

ROMANO, David: *Els jueus de Girona al segle XII-XIII*, a "Mossé ben Nahman i el seu temps: simposi commemoratiu del viutè centenari del seu naixement. 1194-1994", ed. Ajuntament de Girona, Girona, 1994.

ROTH, Norman*: Algunos de los primeros hebraistas de España y sus influencias*, a "Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos", 38 (1989), pàgs. 317-123.

ROURE I GÜIBAS, Gabriel: *El Dr. Jaume Marquès i Casanovas. Apunt biogràfic*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 33 (1994) pàgs. 19-20.

SAGRERA, Jordi i SUREDA, Marc: *Comunitat jueva i espais urbans a Girona (1000-1500)*, a "Temps i Espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 35-67.

SCHWAB, Moïse: *Un acte de vente hébreu du XIVè siècle*, a "Revue des Études Juives", 47 (1903), pàgs. 57-61.

SINGER, Isidore, ADLER, Cyrus et al: *The Jewish Encyclopedia*, ed. Funk and Wagnalls, Nova York, 1906.

SIMON, Antoni: *Diccionari d'historiografia catalana,* ed. Enciclopèdia catalana, Barcelona, 2003.

SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Els darrers temps dels jueus gironins,* a "El Autonomista, Suplement Literari", (octubre 1934), pàgs. 71-75.

SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Contribución a la historia de los judíos gerundenses: familias hebreas gerundenses, los Zabarra y los Caravita*, a "Annals del L'Institut d'Estudis Gironins", 2 (1947), pàgs. 68-98.

SOBREQUÉS VIDAL, Santiago: *Contribución a la historia de los judíos de Gerona. Familias hebreas gerundenses. Los Falcó*, a "Annals del L'Institut d'Estudis Gironins", 3 (1948), pàgs. 113-126.

STRENSKI, Ivan: *Durkheim and the jews of France*, ed. University of Chicago Press, Chicago, 2008.

TELL I NOHET, Eduard: *Epigrafia hebraica de l'aljama gironina i del seu cementiri*, a "Jornades d'història dels jueus a Catalunya. Actes", Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs.245-249.

UCELAY, Enric: *Història regional, història comarcal, història local*, a "Reflexions metodològiques sobre la història local", ed. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 1985.

VALLE, Carlos del: *Una fuente hebrea sobre los terremotos de Gerona de 1427*, a “Jornades d’història dels jueus a Catalunya. Actes”, Ed. Ajuntament de Girona, 1987, Girona, pàgs. 275-280.

VICTOR, Sandrine: *Les juifs dans les comptes des fabriques géronaises au XVe siècle*, a "Temps i espais de la Girona Jueva.", ed. Patronat del Call de Girona, Girona, 2011, pàgs. 205-215.

VIDAL CRUAÑAS, Alberto: *Las filacterias y la mezuza del Museo Biblico del Seminario de Gerona*, a "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", 5 (1950), pàgs. 235-236.